

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 3 (13)

м. Київ
2016

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 3 (13) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2016. – 118 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),

С.В. Нікітіна (верстка), А.Ф. Малород (комп'ютерний набір)

Згідно з рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 8 від 18.10.2016 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 10 від 27.10.2016 р.

© Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Марина МИХАЙЛЮК

БАБИН ЯР ЯК МЕМУАРНО-ДОСЛІДНИЦЬКЕ ПОЛЕ ЗАХІДНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ
(до 75-ї річниці єврейської трагедії) 5

Василь УХАЧ

УГВР – НАДПАРТІЙНИЙ ОРГАН КЕРІВНИЦТВА ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ (вибрані аспекти) 19

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ВІЙНА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Наталія ГОНЧАРОВА

БЛАГОДІЙНА ПІДТРИМКА АРМІЇ ДВОРЯНСТВОМ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ
ГУБЕРНІЙ У ВІЙСЬКОВИХ ДІЯХ ПОЧАТКУ ХХ ст. 32

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Роман ШЛЯХТИЧ

ПІДПІЛЛЯ ОУН(б) НА РУДНИКАХ КРИВОГО РОГУ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ
ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944 рр.) 44

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

Юрій СКРИПНИЧЕНКО

ДО ПРОБЛЕМИ ПРИМУСОВИХ РОБІТНИКІВ У НАЦИСТСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ 56

ДО ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ВОЄННОЇ ДОБИ

Радим ГУБАНЬ

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО
УСТРОЮ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У 1941 – 1944 рр. 66

МУЗЕЙНА КОМУНІКАЦІЯ

Віра ФОМІНА

ЕКСПОЗИЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ЯК ДЖЕРЕЛО УТВЕРДЖЕННЯ
ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ 79

ІЗ ПРАКТИКИ МУЗЕЙНОЇ РЕСТАВРАЦІЇ

Ірина РУДЕНКО

ЗБЕРІГАННЯ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ РЕСТАВРАЦІЇ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ:
РУКОПИСНІ ДОКУМЕНТИ ВОЄННОГО ПЕРІОДУ

(з досвіду реставраційної роботи) 91

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Віталій ГЕДЗ

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ СИМПОЗИУМ «БАБИН ЯР:
ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ» (26 – 27 вересня 2016 р., Український дім,
м. Київ, вул. Хрещатик, 2) 100

Віталій ГОРОБЕЦЬ

ВИСТАВКОВИЙ ПРОЕКТ «СМЕРТЕЛЬНИЙ ШЛЯХ»
(Національний музей історії України у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс, м. Київ, вул. Лаврська, 27) 102

Володимир РУГАЛЬ

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «СОЦІАЛЬНІ КАТАСТРОФИ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ:
ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ, ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ»
(18 – 20 жовтня 2016 р., Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, м. Київ, вул. Володимирська, 60) 106

Володимир СІМПЕРОВИЧ

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ГЕНОЦИД РОМІВ УКРАЇНИ
В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВИВЧЕННЯ, ВИКЛАДАННЯ,
КОМЕМОРАЦІЯ» (4 жовтня 2016 р., Національний музей історії України
у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, м. Київ, вул. Лаврська, 27) 109

Наталя ФІЛАТОВА

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВІЙНА І ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ
ЯК ІНСТРУМЕНТ ГЕОПОЛІТИКИ І СОЦІАЛЬНОЇ ІНЖЕНЕРІЇ:
ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА І СУЧАСНІСТЬ»
(7 жовтня 2016 р., Інститут історії України НАН України,
м. Київ, вул. Грушевського, 4) 113

НАШІ АВТОРИ 115

УДК 930(477):341.485(411.16)(477-25)“1941”

© *Марина МИХАЙЛЮК*

**БАБИН ЯР ЯК МЕМУАРНО-ДОСЛІДНИЦЬКЕ ПОЛЕ
ЗАХІДНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ
(до 75-ї річниці єврейської трагедії)**

Матеріал приурочено 75-й річниці вересневого знищення євреїв у Бабиному Яру. Події в київському урочищі донині залишаються актуальними і привертають увагу багатьох дослідників із Німеччини, Франції, Голландії, Ізраїлю, США та Канади. Представники західної історіографії аналізують нацистські документи про київську акцію, місце злочину, участь Вермахту в акціях знищення, долю виконавців, підраховують кількість жертв, вивчають і публікують покази учасників і свідків кривавих подій. Емігрантська література переважно представлена спогадами сучасників окупованого Києва, євреїв – жертв Бабиного Яру, окремими аналітичними розвідками.

Ключові слова: *Бабин Яр, Голокост, західна історіографія, емігрантська література, спогади.*

Історіографію Голокосту в Україні вивчає чимало вітчизняних науковців – як досвідчених, так і молодих. Серед значної кількості дослідницьких праць виділяються статті А. Подольського, Г. Абакунової, О. Гончаренка, Н. Мельничук, С. Гузенкова та В. Орлянського. Бібліографію Голокосту збирають наукові співробітники спеціалізованих інституцій у Києві та Дніпрі, окремі дослідники. Однак тематика Бабиного Яру донині залишається поза увагою української історіографії, хоча науковий доробок як вітчизняних, так і зарубіжних колег досить значний. Відтак метою пропонованої статті є аналіз напрацювань представників західної історіографії, української та єврейської еміграції в царині дослідження і пригадування трагедії євреїв Києва впродовж нацистського окупаційного режиму.

Про розстріли в Бабиному Яру світова спільнота дізналася ще під час Другої світової війни завдяки американським і британським інформерагентствам, заявам В. Молотова. Проте широковідомим урочище стало вже після війни, під час Нюрнберзьких та інших судових процесів над нацистськими злочинцями, у

зв'язку з оприлюдненими матеріалами Надзвичайної державної комісії з розслідування німецько-фашистських злочинів.

До розпаду СРСР західні дослідники для вивчення історії Голокосту на окупованих радянських територіях використовували здебільшого джерела німецького походження. Лише з відкриттям радянських архівів з'явилася можливість ознайомитися з місцевими документами. Відомо, що одна з перших книжок про масові розстріли в Бабиному Яру вийшла в Лондоні в 1967 р. (Г. Сент-Джордж «Дорога в Бабин Яр»), однак для українських дослідників Голокосту вона залишається недоступною [52].

Після об'єднання Німеччини київська трагедія постійно перебуває в полі зору тамтешніх науковців. На початку 1990-х рр. у Берліні вийшла російськомовна праця «Война Германии против Советского Союза (1941 – 1945)», у якій згадуються події Бабиного Яру і представлені документальні джерела. До видання увійшли матеріали документальної експозиції, підготовленої до 50-річчя початку німецько-радянської війни. Виставка відкрилася 15 червня 1991 р. і охоплювала різноманітну тематику війни: загарбницьку війну й німецький окупаційний режим, забезпечення німецького панування й політику винищення, колабораціонізм і партизанський рух, побут німецьких і радянських солдатів, радянське суспільство в роки війни, німецький «фронт на батьківщині», контрудар СРСР, поразку [15].

У цей час німецький дослідник Ерхард Рой Вінн, окрім узагальнених праць про місце злочину, видав також збірник спогадів колишніх в'язнів Сирецького концтабору Давида Будника і Якова Капера [44; 58]. У 1943 р. вони виконували брудну роботу з викопування та спалення трупів убитих людей, серед яких було чимало євреїв [12]. Одночасно з його спогадами друкувалися німецький і польський ревізіоністи Удо Валенді і Марек Вольські, які стверджували про незначну кількість жертв у Бабиному Яру [53; 59]. Їхню думку підхопив і розвинув німецький ревізіоніст Герберт Тідеманн, який у 1994 р. опублікував глибоко аналітичний матеріал про київську масакру. Автор висунув версію про вигадану НКВС «трагедію Бабиного Яру» для приховування власних злочинів проти українського народу, піддав сумніву виготовлення в друкарні 6-ї німецької армії оголошень із закликом до євреїв зібратися зранку 29 вересня 1941 р., суперечливі покази свідків, велику кількість жертв, адже, на його думку, більшість київських євреїв встигла евакуюватися. Тідеманн так і не знайшов відповіді на запитання: куди поділися тисячі куль і гільз після вересневої страти, чому ніхто й ніколи не вимагав проведення в Бабиному Яру судово-медичної експертизи місця і знарядь вбивства і не здійснив жодної спроби підготувати доказову базу? На його думку, Бабин Яр «совети» використовували як звалище для спалювання міського сміття, а твердження про масові вбивства в Яру спростовані аерофотозйомками воєнних років [30].

У німецьких архівах зберігається значна частина документів часів війни, які засвідчують причетність різних структур Райху до знищення євреїв в окупава-

ному Києві. Як зазначає науковий співробітник фонду «Топографія терору» Клаус Гессе, у федеральному архіві в Берліні та його фрайбурзькому відділенні можна знайти чимало документів, частково оприлюднених у документальних збірниках про знищення німецьких та європейських євреїв упродовж 1941 – 1945 рр. У цьому контексті Бабин Яр завжди відігравав особливу роль.

Нацистська пропаганда відкрито не визнавала політики винищення, хоча доля євреїв у Європі та Німеччині обговорювалася. Німецький історик Петер Лонгеріх з'ясував, що знали німці про винищення євреїв. На його думку, нацистська пропаганда подавала часткову інформацію про Голокост. З кінця 1941 р. окупанти були зацікавлені в тому, щоб німецьке населення зрозуміло вірогідність винищення євреїв, адже Німеччина не мала іншої альтернативи, окрім як перемогти у війні, і у разі поразки весь німецький народ разом із керівництвом країни міг бути скомпрометований через скоєні злочини. У ході війни німецьке суспільство все ж не мало повного уявлення про акцію в Бабиному Яру. Лише в повоєнні роки подія набула широкого резонансу.

Тематика Бабиного Яру розглядається й у контексті ролі Вермахту на радянських землях. Німецькі науковці сумніваються в наявності фотографій із зображенням процесу розстрілу в Бабиному Яру. Фотознімки, зроблені Йоганесом Хьоле з 637-ї роти пропаганди 6-ї армії Вермахту, присвячені подіям, що відбувалися вже після вересневої акції. Напевно, були відомі й інші офіційні фотодокументи, але вірогідно, що напередодні закінчення Другої світової війни їх цілеспрямовано знищили. У німецьких документах повідомляється про дії Вермахту в Києві та його передмісті, розклеювання по місту 2 тис. плакатів із закликом до євреїв зібратися в одному місці. Однак безпосередня участь Вермахту в київській акції, на думку Гессе, до кінця не встановлена, оскільки пряма відповідальність покладалася на спецпідрозділи таємної державної, кримінальної та охоронної поліцій. Вермахт лише допомагав у плані логістики та формування підрозділів української допоміжної поліції. Водночас документи окремих охоронних дивізій усе ж містять детальну інформацію про розстріл майже 34 тис. євреїв [21].

Упродовж 1998 – 2003 рр. виходять статті про відповідальність Вермахту за злочини в Бабиному Яру [39; 50 – 51]. Єврейська трагедія перебуває у сфері інтересів відомого дослідника Вольфрама Ветте, який вивчає питання про нацистський антисемітизм, роль Вермахту в акціях знищення мирного населення [56]. Історик зазначає, що за окупацію Києва відповідав фельдмаршал Рейхенау. На момент вторгнення німецьких військ у місті залишилося близько 50 тис. євреїв, переважно старих, жінок і дітей. Штадс-комендантом призначили голову фельдкомендатури 195 генерал-майора Курта Ебергарда. Після підриву центру міста радянською агентурою на нараді представників Вермахту і СС було вирішено знищити євреїв Києва під приводом «переселення». Упродовж двох днів нацисти вбили майже 34 тис. євреїв, речі яких роздали нужденним і фольксдойче. У 1943 р. під час приховування слідів злочину в Бабиному Яру спалили 40 – 45 тис. трупів [57].

У 2005 р. німецький соціолог і соціальний психолог, спеціаліст із політики пам'яті, професор Гаральд Вельцер видав книжку «Винні. Як ставали масовими вбивцями прості люди», у якій розглядає Голокост та інші геноциди ХХ ст. і доводить, що масові вбивства людей за кілька тижнів перетворилися на звичайну роботу, яку виконували так само, як і будь-яку іншу [54]. У черговому виданні «Солдати Вермахту. Реальні свідоцтва боїв, страждань і смерті» автор аналізує питання психологічного стану солдатів під час участі в масових убивствах цивільного населення [24; 55]. Загалом, як зазначають В. Ветте і М. Дубик, у Німеччині вже давно завершилася двадцятирічна наукова дискусія про криваву роль Вермахту в нацистських злочинах, учинених на радянських землях, і пряма причетність військовослужбовців до злочинів СС і СД вже не потребує доведення [14; 18].

Активно досліджується діяльність оперативних (каральних) груп на східних окупованих територіях. У зведеннях айнзацгрупи «С», які оформлювалися в «Повідомлення про події в СРСР», йдеться про перебіг ліквідаційних акцій у вересні 1941 р. У 1997 р. в Німеччині звіти айнзацгруп опублікували окремим збірником документів [42]. Аналіз діяльності оперативної групи «С» здійснив німецький історик Дітер Поль [48]. Згодом з'явилися й інші публікації про діяльність оперативних формувань та нові збірники німецьких документів [49; 43; 46].

Іншою тематикою стало замовчування трагедії Бабиного Яру в радянській політиці пам'яті та судові процеси над колаборантами [47]. Так, німецький історик-славист Таня Пентер дослідила сотні архівних документів у вашингтонському музеї Голокосту, київських та інших архівах. Дослідниця звернула увагу на покарання тих нацистських злочинців, які були причетні до розстрілів та замітання слідів у Бабиному Яру, на матеріали судових процесів над колаборантами після Другої світової війни, відсутність розроблених методів системного аналізу архівно-кримінальних справ. Історик переконана, що на території Радянського Союзу і в інших країнах Європи кількість звинувачених у колаборації була набагато більшою, ніж кількість засуджених німецьких військових злочинців, які чітко окреслювали єврейське населення як жертв розстрілів, хоча офіційна радянська пропаганда називала їх «мирним населенням». Водночас Пентер помилково вважає, що поліцаї не брали безпосередньої участі у вбивствах євреїв, радянських військовополонених чи цивільних осіб, хоча отримали 25 років позбавлення волі в таборах примусової праці лише за те, що конвоювали громадян до місця страти [25]. Однак достеменно відомо, що поліцаїв усе ж залучали й до самого процесу страти, особливо в сільській місцевості, де не вистачало німецьких сил.

Нещодавно в Німеччині вийшла німецькомовна книжка доктора філології Каті Петровської – колишньої киянки українсько-єврейського походження, яка в 1999 р. переїхала до Берліна і працює журналістом. Роман-хроніка «Мабуть Естер», за який автор у 2013 р. отримала німецьку літературну премію імені Інгеборг Бахман, присвячено пам'яті своєї прабабусі по чоловічій лінії та всіх єврейських родичів, які загинули в окупованому Києві. Естер – стара жінка, яку

розстріляли німці прямо на вулиці, коли вона не змогла дійти до Бабиного Яру. Книжка отримала великий резонанс у світі, її вже переклали на 18 мов, зокрема й українську. Україномовний варіант вийшов у Чернівцях у 2015 р. [26].

Доля євреїв, які вижили або врятувалися від розстрільних акцій, постійно перебуває в полі зору ізраїльських дослідників, емігрантів (письменників, журналістів, істориків тощо), які ще в 1980-х – на початку 1990-х рр. видали кілька праць, пов'язаних із єврейською трагедією та радянською політикою пам'яті про Голокост [2; 5; 22; 36]. Так, під редакцією голови Співки російськомовних письменників Ізраїлю Єфрема (Єфраїма) Бауха побачили світ кілька збірок про Бабин Яр [3 – 4]. У 1997 р. були опубліковані спогади колишнього в'язня Сирецького концтабору, єврея-емігранта Захара Трубакова (доступні на інтернет-сайті) [31; 32].

Однак найбільше уваги радянському єврейству приділив колишній партизан, а згодом ізраїльський історик Іцхак Арад. Упродовж 1991 – 1992 рр. під його редакцією Яд Вашем видає кілька збірників документів і матеріалів про масове знищення радянських євреїв у роки Другої світової війни. До них увійшли накази німецького командування, звіти айнзацгруп, документи єврейських підпільних організацій тощо [34 – 35]. У 2007 р. у Дніпропетровську вийшла монографія Арада, присвячена становищу радянських євреїв у роки війни. У розділі «Гетто і винищення євреїв у рейхскомісаріаті «Україна» аналізуються події в окупованому Києві та розстріли у Бабиному Яру [1].

На сучасному етапі події в окупованій Україні, зокрема в Києві, досліджують наукові співробітники Міжнародного інституту та Міжнародної школи викладання Голокосту при Меморіальному комплексі Яд Вашем. Так, Аркадій Зельцер проаналізував ситуацію віддзеркалення подій у Бабиному Яру в радянській пресі військового часу та сприйняття розстрілів єврейською радянською інтелігенцією. Автор довів, що вже в листопаді 1941 р. в пресі вийшли деякі статті про Бабин Яр. Більшу увагу темі приділено після визволення Києва, коли радянська пропаганда стала з особливою пильністю розглядати нацистські злочини в місті. Про події в Бабиному Яру активно писала й єврейська преса, найбільше – газета «Ейнікайт» Єврейського антифашистського комітету, яка вміщала свідчення очевидців. Зельцер зазначив, що попри те, що в радянській пресі було надруковано досить багато статей про Бабин Яр, вилучення єврейських жертв з опису трагедії не відповідало очікуванням єврейської та неєврейської інтелігенції [20].

У Франції тема Бабиного Яру теж перебуває в центрі уваги громадських діячів, істориків і філологів. Французький громадський діяч, директор Національного департаменту єпископів Франції зі стосунків з юдаїзмом, радник Ватикану з юдаїзму, керівник асоціації Яхад-Ін Унум о. Патрік Дебуа впродовж 2004 – 2006 рр. разом зі своєю науково-дослідною групою мандрував Україною, вивчаючи сліди східноєвропейських євреїв, загиблих під час Голокосту. У ході експедиції група записала на відео понад 400 інтерв'ю свідків подій, зокрема про

розстріли в Бабиному Яру і намагання нацистів приховати сліди злочину під кодовою назвою – операція «1005» [17; 41].

У 2005 р. виходить дослідження Патріка Демпсі про єврейську Катастрофу в Бабиному Яру, у якому підтверджується цифра в майже 34 тис. вересневих єврейських жертв, зазначається, що сам Бабин Яр упродовж окупації став місцем масових страт не лише юдеїв, а й інших верст суспільства (ромського населення, українських націоналістів, військовополонених, партійних і радянських активістів, підпільників, заручників, саботажників тощо) [45].

Французькі філологи Борис Чорний і Люба Юргенсон присвятили статті відображенню трагедії Бабиного Яру в післявоєнній художній літературі з широким аналізом історичного контексту. Дослідників цікавило сприйняття єврейської трагедії в пам'яті сучасників подій та їхніх нащадків. Так, канський філолог Борис Чорний вважає, що після розпаду СРСР Бабин Яр перетворився на поле численних битв пам'яті між християнами та іудеями. Літературні джерела використовуються відносно мало, хоча поеми були написані впродовж 1941 – 1943 рр. або відразу після визволення Києва і є своєрідним літературним відображенням Голокосту. Серед них твори військових кореспондентів і поетів, які не стали безпосередніми свідками єврейської трагедії, але добре про неї знали: проза Лева Озерова (Гольберга), Іллі Еренбурга, Павла Антокольського, Сави Голованівського, Миколи Бажана та Іцика Кіпніса. При цьому Чорний вбачає в літературних свідченнях небезпеку під час їхнього використання як першоджерел [37].

Професор Сорбонського університету Люба Юргенсон вивчає літературну театралізацію геноциду. Дослідниця зазначає, що письменники, які народилися після війни, вважають себе суб'єктами колективної пам'яті, аналізує роман Леоніда Гіршовича «Шуберт у Києві», у якому йдеться про повсякденне життя в окупованому місті в червні 1942 – січні 1943 рр. Основна увага акцентується на шантажуванні режисером Оперного театру однієї киянки, яка мала доньку від єврея і переховувала її [38].

Окупований Київ давно перебуває в центрі наукових інтересів голландського історика Карела Беркгофа, який тривалий час досліджує Голокост в Україні та трагедію київських євреїв, аналізує кількість жертв і спогади тих, хто врятувався в розстрільних акціях, зокрема Діни Пронічевої [7 – 9; 40; 11]. Бабин Яр вважає символом «Голокосту від куль» (використання назви запровадив Патрік Дебуа), місцем найбільшого розстрілу євреїв на теренах СРСР і додає, що вже давно настав час ретельно досліджувати історії рятівників і донощиків. Історик зазначає, що напередодні окупації значна частина київських євреїв евакуювалася, а залишилися ті, хто мав літніх або хворих родичів, а також ті, хто не хотів утрачати нажите майно. Багато євреїв веліли усунути Сталіна та більшовицький режим, сподівалися на краще життя за німецької влади й не вірили радянським ЗМІ про злочини окупантів. Першими жертвами Беркгоф вважав не євреїв, а радянських військовополонених комісарів, доводить, що арешт євреїв розпочали не СС, а

Вермахт, а в день вересневої акції військові жандарми рахували жертв та формували групи, яких вели до місця страти [10].

Історію українського єврейства, Голокосту, подій у Бабиному Яру плідно досліджують американські вчені, порушують у спогадах колишні кияни-емігранти. Так, у 1956 р. у США вийшли спогади колишньої киянки Докії Гуменної про становище в окупованому Києві. У романі-хроніці авторка описує чутки, що ширилися містом про розстріли київських євреїв і реакцію населення на антиєврейську політику окупаційної влади, при цьому широко використовує термін «жид»: «Жиди Києва вірили, що мають їх десь перевезти, деякі набрали із собою масу продуктів, для цього накупили возики, понаймали носильників. І ніхто не думав, що їх так багато зосталося в Києві, – писала вона. – А там на розі Дьогтярівської і Дорогожицької відібрали у них пашпорти й кидали в огнище. Коли в пашпорті не було написано «єврей», таких відганяли в бік, незважаючи на протести та намір прийняти волю чоловіка чи жінки. Звідти ніхто не повертався. Роздягали до білизни. Відкидали речі за паркан і вели до Бабиного Яру за кладовищем. Над яром строчив кулемет і змітав їх у яр, німці кидали одну-дві гранати, й земля присипалася... Електричним струмом вбивали. Від тих чуток волосся ставало дуба... Ходили чутки про створення гетто на Куренівці. Те саме діялося по всіх містечках... До Бабиного Яру нікого не пускали, дехто вилазив на дерева і підглядав за стратою, а потім злізав увесь блідий як смерть і більше не ліз. Підло зробив Гітлер із жидами!» [16, 194 – 195, 203].

У діаспорній літературі вирізняються статті та невеличка брошурка Тетяни Тур, опубліковані в Києві, у яких вивчається місцевість Бабиного Яру, аналізуються злочини радянської і нацистської влади 1930-х – початку 1940-х рр. [33]. На думку В. Нахмановича, під псевдонімом «Тетяна Тур» криється постать представника українських націоналістичних сил у США Михайла Драгана. Однак Марія Альтман зазначає, що керівник Союзу прихильників України, колишній член УПА, ще на початку 1990-х рр. лише підтримав позицію Т. Тур про те, що Бабин Яр як місце злочину вибрали не нацисти, а радянська влада, адже на його околицях відбувалися захоронення померлих від голоду та жертв репресій НКВС. Євреїв нацисти спочатку не розстрілювали, а вивозили з міста. Аргументація Т. Тур почасти збігається з твердженнями Г. Тідеманна, тому, імовірно, запозичена з його публікації.

Професор Олександр Прусін вивчає питання про участь української поліції в акціях знищення євреїв, зокрема в Києві, і доходить висновку про її пряме залучення до нацистської політики геноциду та ключову роль у системі терору [29]. Представник єврейської еміграції в США, історик-архівіст Михайло Міцель одну зі своїх статей присвятив аналізу післявоєнної заборони радянської влади, органів КПУ на колективну, державну пам'ять про єврейську трагедію в Бабиному Яру, загалом увіковічення пам'яті жертв Голокосту як наслідок боротьби із «загрозою єврейського буржуазного націоналізму». Можливість голосно говорити про Голокост з'явилася лише з розпадом СРСР. «Відпрацьована у період

пізнього сталінізму заборона на будь-яку форму меморіалізації витримала майже 40-річний період номенклатурних ротацій, – зазначає він. – Лише принципове ламання системи, що розпочалося в епоху Перебудови, змусило ідеологічний апарат дослухатися до аргументації протилежної сторони і призвело до змін на території Бабиного Яру» [23, 28]. У 2010 р. в рамках матеріалів московської конференції виходить публікація американського історика-славіста Крістофера Закрофа про український довоєнний антисемітизм та Бабин Яр [19].

Тематика Бабиного Яру та радянського єврейства є предметом дослідження канадських учених та представників української діаспори. Також представляє науковий інтерес мемуарна література, видана в Канаді. Так, в одній із книжок, присвяченій діяльності українського націоналістичного руху у воєнні роки, акцентується увага й на знищенні сотень тисяч людей у київському Бабиному Яру [13]. Досить інформативними щодо ставлення киян до єврейського населення, довоєнні настрої останніх та причини трагедії в Бабиному Яру стали спогади українського емігранта, публіциста і громадського діяча Федіра Пігідо (псевдонім – Правобережний), які вперше вийшли друком у Канаді в 1954 р., хоча сам автор мешкав у Німеччині [27]. Знайомі єврейські родини, яких Ф. Пігідо теж називає «жидами», були негативно налаштовані до радянської влади, оскільки вважали, що саме через влаштовані «советами» вибухи й пожежі в центрі Києва нова влада вибрала їх як «цапа-відбувайла». Кияни міркували, що євреїв кудись планують переселити, оскільки вони мали взяти із собою теплий одяг. Самі ж євреї навіть не думали не виконувати німецького наказу всім зібратися на вказаному місці, адже їх попередили про розстріл за саботаж. «Десять годин 11-й я проходив по Львівській вулиці (советську назву її вже забув), що веде до визначеного німецьким командуванням збірний пункт, – пригадував він. – Багато тисяч людей, переважно старих, але не бракувало й людей середнього віку, рухалось у напрямку Бабиного Яру. А дітей, дітей... Господи, скільки було там цих дітей! Усе це рухалось, обтяжене вузлами, куфрами й дітьми. Подекуди старих та хворих, що не мали сили самі рухатись, везли, мабуть, сини чи дочки, самотужки на візочках. Дехто плаче, інші заспокоюють. Більшість рухається самозосереджено, мовчки, з виглядом приречених. Було це тяжке видовище... Цей великий ісход справив на киян гнітюче враження й посіяв перші сумніви щодо сподіваної визвольної місії Гітлера. Мішаних подружніх пар, себто жидів із бувшими православними, як часто напівжартома називали українців і росіян, було багато. Казали, між іншим, що члени подружжя нежиди та їхні діти не повинні з'являтися на збірний пункт. Мені потім розповідали, що багато жінок і чоловіків нежидів, які приходили зі своїми дружинами жидівського походження, просили, щоб їм дозволили йти разом, але німці не пропускали на збірний пункт».

Далі Пігідо зазначав, що наступного дня після акції по місту стали ширитися чутки, що всіх тих євреїв розстріляли з кулеметів. Розповідали, що за першою «заставою», де перевіряли документи й пропускали на збірний пункт, далі стояла інша «застава», на якій у євреїв відбирали речі, гроші та дорогоцінності. Третя

«застава» (у межах Бабиного Яру) веліла всім роздягнутися догола, потім усіх розстрілювали та скидали в яр. Багато поранених привалювались тілами інших розстріляних. Кияни чули кулеметну стрілянину. Ходили розмови про близько 67 тис. розстріляних. «Стверджувати, звичайно, можу лише ту частину подій цього дня, що сам бачив, – писав він. – В усякому випадку, ні в дні, коли було виконано це масове знищення, ні потім, у роках 1941 – 1943, та й до цього часу мені не доводилось ані бачити, ані чути, щоб хто-небудь із тих, що пішли до Бабиного Яру, з'явився між людьми... Правда, деякі з моїх знайомих розповідали, що їм доводилось узимку 1941 р. та й в 1942 р. зустрічати жидів-киян, але це були жиди, що 29 вересня не пішли на цей збірний пункт, а довго переховувались у Києві, а потім, перебравшись на провінцію, провадили там кочове життя. Вони мали паспорти з християнськими іменами. Ці жиди розповідали про день 29 вересня приблизно те ж, що мені вже доводилося чути в Києві, та що було страчено в тому дні десь близько 70 тис. жидів» [28]. Слід зазначити, що опис автором психологічної атмосфери в окупованому місті збігається з іншими джерелами.

На сучасному етапі розвиток наукових досліджень з історії українського єврейства і Голокосту підтримує канадський благодійний фонд «Українсько-єврейська зустріч». У Києві під час відзначення 75-ї річниці Бабиного Яру і вшанування пам'яті про єврейську трагедію канадський професор Пол (Павло) Роберт Магочій – відомий україніст, дослідник історії українського єврейства з Торонтського університету, провів презентацію україномовного видання «Євреї та українці: тисячоліття співіснування». Книжка написана у співавторстві з професором юдаїки Йохананом Петровським-Штерном (Північно-західний університет, США). У видавництві «Дух і літера» до пам'ятної дати вийшла книжка (українською та англійською мовами) «Бабин Яр: історія та пам'ять» (К., 2016). Її автори – провідні знавці єврейської проблематики не лише з України, а й з Нідерландів, Франції, Канади, США та Ізраїлю. Видання містить близько 90 ілюстрацій і матеріал про історичний, мистецтвознавчий, культурологічний контекст Бабиного Яру, особливості збереження пам'яті як у радянський період, так і після здобуття Україною незалежності [6].

Отже, у західній історіографії Бабин Яр завжди перебував у центрі уваги фахівців різних галузей наукових знань. Звичайно, перелік праць не є вичерпним, однак демонструє певну тенденцію дослідження трагедії євреїв в окупованому Києві. Західних фахівців насамперед цікавить місце злочину, точна кількість жертв, виконавці вбивств, прояви місцевої колаборації, а головне, збереження пам'яті про Бабин Яр. Спогади неєвреїв присвячені подіям в окупованому Києві, реакції населення на антиєврейську політику нової влади. Єврейські жертви Голокосту найбільше переймаються мотивами скоєння злочину, його брутальністю і жорстокістю. Публікація спогадів відбувалася з метою розповісти світові правду про нацистські злочини. Однак цю «правду» донині піддають сумнівам ревізіоністи, до неї критично ставляться й професійні історики, які ретельно вивчають джерела єврейського та неєврейського походження. Попри певну

кількість питань, які ще потребують дослідження, багаторічні напрацювання попередників дають можливість сучасним історикам проводити компаративний аналіз акцій знищення в країнах Центральної і Східної Європи з тим, що відбувалося в Бабиному Яру.

Джерела та література:

1. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945) / Ицхак Арад. – Днепропетровск-Москва: Центр «Ткума»; «Лира ЛТД»; Центр «Холокост», 2007. – 816 с.
2. Бабий Яр: К 50-летию трагедии (29 – 30 сентября 1941 г.) / Сост.: Ш. Спектор, М. Кипнис. – Иерусалим: Библиотека «Алия», 1991. – 184 с.
3. Бабий Яр / Отв. ред. Ефрем Баух. – Израиль: Бат-Ям, 1981. – 100 с.
4. Бабий Яр: Документальные материалы / Отв. ред. Ефрем Баух. – 2-е изд. – Тель-Авив: Мория, 1993. – 172 с.
5. Бабий Яр. Материалы. – Иерусалим: Яд Вашем, 1993.
6. Бабин Яр: історія та пам'ять / Під ред. В. Гриневича і П.-Р. Магочія. – К.: Дух і літера, 2016.
7. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Карел Беркгоф; [пер. з англ.]. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
8. Беркгоф К. Голокост в Україні / Карел Беркгоф // Сучасні дискусії про Другу світову війну: збірник наукових праць та виступів українських і зарубіжних істориків. – Львів: ЗУКЦ, 2012. – С. 66 – 81.
9. Беркгоф К. Бабин Яр у західній кінематографії / Карел Беркгоф // Матеріали міжнародної конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд» (Вінниця, 21 – 22 листопада 2009 р.). – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. – С. 101 – 106.
10. Беркгоф К. Бабин Яр: місце наймасштабнішого розстрілу євреїв нацистами в Радянському Союзі / Карел Беркгоф // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 24 – 25 жовтня 2011 р.) / Редкол.: В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий. – К.: Укр. центр вивч. іст. Голокосту, 2012. – С. 8 – 20.
11. Беркгоф К. Історія Діни Пронічевої, яка пережила Бабин Яр: німецькі, єврейські, радянські, російські та українські документи / Карел Беркгоф / Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / За ред. Рея Брандона, Венді Лауер; [пер. з англ.]. – К.: Дух і Літера, 2015. – С. 397 – 432.
12. Будник Д., Капер Я. Ничто не забыто. Еврейские судьбы в Киеве 1941 – 1943 / Давид Будник, Яков Капер. – Констанц: Chartung-Gorre, 1993. – 319 с.
13. В боротьбі за Українську Державу / Під ред. Михайла Марунчака. – Вінніпег, 1990. – 1294 с.
14. Ветте В. Гитлеровский вермахт. Этапы дискуссии вокруг одной немецкой легенды / Вольфрам Ветте. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sbiblio.com/BIBLIO/archive/vette-gitl>; <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ve30-pr.html>
15. Война Германии против Советского Союза (1941 – 1945) / Под ред. Рейнгарда Рюрупа. – Берлин: Аргон, 1992. – 285 с.
16. Гуменна Д. Хрещатий Яр (Київ 1941 – 1943): Роман-хроніка / Докія Гуменна. – Нью-Йорк: Об'єднання Українських Письменників, 1956. – 488 с.

17. Дебуа П. Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту / Отець Патрік Дебуа; [пер. з фр.]. – К.: Дух і літера, 2011. – 336 с.
18. Дубик М. Завершение дискуссии о преступлениях Вермахта в современной немецкой историографии Второй мировой войны / М.Г. Дубик // Победа – одна на всех: материалы международной научно-практической конференции (Витебск, 24 апреля 2014 г.) / Вит. гос. ун-т; редкол.: А.И. Жук и А.А. Коваленя (отв. ред.) [и др.]. – Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2014. – 374 с. – С. 146 – 149.
19. Закроф К. Бабий Яр и история украинского антисемитизма / Кристофер Закроф // Материалы международной научной конференции «Война на уничтожение. Нацистская политика геноцида на территории Восточной Европы» (Москва, 26 – 28 апреля 2010 г.). – М.: Фонд «Историческая память», 2010. – 503 с. – С. 362 – 368.
20. Зельцер А. Тема «Евреи в Бабьем Яру» в Советском Союзе в 1941 – 1945 годах / Аркадий Зельцер // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 24–25 жовтня 2011 р.) / Редкол.: В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий. – К.: Укр. центр вивч. іст. Голокосту, 2012. – С. 83 – 100.
21. Кандиба Н. Що знали звичайні німці про Бабин Яр? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/951980.html>
22. Кипнис М. Уроки Бабьего Яра / Марк Кипнис // Память Бабьего Яра: Воспоминания. Документы / Авт.-сост. И. М. Левитас. – К.: Еврейский совет Украины, 2001. – 256 с. – С. 226 – 228.
23. Мицель М. Запрет на увековечение памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабьего Яра / Михайло Міцель // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2007. – Вип. 1(2). – 215 с. – С. 9 – 30.
24. Найтцель З., Вельцер Х. Солдаты Вермахта. Подлинные свидетельства боёв, страданий и смерти / [Пер. с нем.]. – М.: Эксмо, 2013. – 368 с.
25. Пентер Т. Під слідством за співпрацю: судове переслідування колаборантів у СРСР після Другої світової війни та злочинів у Бабиному Яру / Таня Пентер // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 24–25 жовтня 2011 р.) / Редкол.: В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий. – К.: Укр. центр вивч. іст. Голокосту, 2012. – С. 189 – 197.
26. Петровська К. Мабуть Естер / Катя Петровська; [пер. з нім.]. – Чернівці: Вид-во «Книги – XXI», 2015. – 228 с.
27. Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна: спогади та роздуми очевидця / Федір Пігідо-Правобережний. – Вінніпег: Новий Шлях, 1954.
28. Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна: спогади та роздуми очевидця / Федір Пігідо-Правобережний. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kalusz.io.ua/s199710/fedir_pigido-ravoberejniy_velika_vitchiznyana_viyna
29. Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941 – 1943 гг.: действия и мотивации / Андрій Прусін // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2007. – Вип. 1(2). – 215 с. // С. 31-59
30. Тідеманн Г. Бабин Яр: Критичні питання та коментарі [Електронний ресурс] / Герберт Тідеманн; [пер. з нім.]. – Tübingen: Ernst Gauß, 1994. – Режим доступу: http://babiyarkiev.blogspot.ru/2011/09/blog-post_03.html
31. Трубаков З. Тайна Бабьего Яра. Документальная повесть-хроника / Захар Трубаков. – Тель-Авив, 1997. – 184 с.
32. Трубаков З. Тайна Бабьего Яра [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.geocities.com/svr_2000svr_us/bkv

33. Тур Т. Правда про Бабин Яр: Документальне дослідження / Тетяна Тур. – К.: МАУП, 2006. – 23 с.
34. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941 – 1944): сборник документов и материалов / Под ред. И. Арада. – Иерусалим: Яд Вашем, 1991. – 424 с.
35. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941 – 1944): сборник документов и материалов / Под ред. Ицхака Арада. – Иерусалим: Яд Вашем, 1992. – 427 с.
36. Черная книга. О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях уничтожения Польши во время войны (1941 – 1945) / Под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга; Подготовка к печати Марк Кипнис, Хая Лифшиц. Отв. за издание Феликс Дектор. – Иерусалим: Яд Вашем, 1980. – 547 с.
37. Чорний Б. Літературні свідчення масового знищення євреїв у Бабиному Яру / Борис Чорний // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 24–25 жовтня 2011 р.) / Редкол.: В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий. – К.: Укр. центр вивч. іст. Голокосту, 2012. – С. 198 – 210.
38. Юргенсон Л. Спадщина Бабиного Яру в літературі / Люба Юргенсон // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 24–25 жовтня 2011 р.) / Редкол.: В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий. – К.: Укр. центр вивч. іст. Голокосту, 2012. – С. 211 – 220.
39. Arnold K.-J. Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik / Klaus Jochen Arnold // Militärgeschichtliche Mitteilungen. – 58 (1999). – S. 23 – 63.
40. Berkhoff K. Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge, 2004. – 463 p.
41. Desbois P. Porteur de Memoires. Sur les traces de la Shoah par balles / Pere Patrick Desbois. – Michel Lafon Publishing, 2007.
42. Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD / Peter Klein (Hrsg.). – Berlin, 1997.
43. Die „Ereignismeldungen UdSSR“ 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion / Klaus-Michael Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, Martin Cüppers (Hrsg.). – Darmstadt, 2011.
44. Die Schoah von Babij Jar. Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 fünfzig Jahre danach zum Gedenken / von Erhard Roy Wiehn. – Konstanz: Hartung-Gorre, 1991. – 853 p.
45. Dempsey P. Babi Yar: a Jewish catastrophe / Patrick Dempsey. – Measham, Derbyshire: P.A Draigh, 2005. – 206 p.
46. Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941-1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion / Andrej Angrick, Klaus-Michael Mallmann, Jürgen Matthäus, Martin Cüppers. – Darmstadt, 2013. – 639 p.
47. Grüner F. Die Tragödie von Babij Jar im sowjetischen Gedächtnis. Künstlerische Erinnerung versus offizielles Schweigen / Frank Grüner, Urs Heftrich, Heinz-Dietrich Löwe (Hrsg.): Zerstörer des Schweigens. Formen künstlerischer Erinnerung an die nationalsozialistische Rassen- und Vernichtungspolitik in Osteuropa. Böhlau, Köln, Weimar, Wien 2006. – S. 57–96.
48. Pohl D. Die Einsatzgruppe C 1941/1942 / Dieter Pohl // In: Peter Klein (Hrsg.): Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42 / Gedenk- und Bildungsstätte Haus Wannseekonferenz. – Berlin, 1997. – S. 71–87.
49. Rhodes R. Die deutschen Mörder. Die SS-Einsatzgruppen und der Holocaust / Richard Rhodes. – Bastei-Lübbe, Bergisch Gladbach, 2002.

50. Rüß H. *Wer war verantwortlich für das Massaker von Babij Jar?* / Hartmut Rüß // *Militärgeschichtliche Mitteilungen*. – 57/2 (1998). – S. 483 – 508.
51. Rüß H. *Kiew. Babij Jar* / In: Gerd R. *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*. Darmstadt, 2003. – S. 102–113.
52. St. George G. *The Road to Babij Yar*. – London, 1967.
53. Walendy U. *Babij Jar – Die Schlucht mit 33,771 ermordeten Juden?* // *Historische Tatsachen*. – 1992. – No. 51.
54. Welzer H. *Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden* / Harald Welzer. – Frankfurt a/ M: Fischer Taschenbuch, 2005. – 323 s.
55. Welzer H., Neitzel S. *Soldaten. Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben*. – Frankfurt/M: S. Fischer, 2011. – 522 s.
56. Wette W. „Schiessen müsst ihr!“ *Beim Massaker von Babij Jar bei Kiew teilten sich Wehrmacht und SS die blutige Arbeit* / Wolfram Wette // *Die Zeit*. – 48 (2001).
57. Wette W. *Die Wehrmacht: Feindbilder, Vernichtungskrieg, Legenden* / Wolfram Wette. – Frankfurt a. M, 2002. – 376 p.
58. Wiehn E. *Nichts ist vergessen. Jüdische Schicksale in Kiew 1941-1943*. – Konstanz, 1993.
59. Wolski M. *Babi Yar. Massacre* // *Polish Historical Society*. – Oct. 1991. – S. 47–58.

© Марина МИХАЙЛЮК

БАБИЙ ЯР КАК МЕМУАРНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЕ ПОЛЕ ЗАПАДНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (к 75-й годовщине еврейской трагедии)

Материал статьи посвящен 75-й годовщине сентябрьского уничтожения евреев в Бабьем Яре. Расстрелы в киевском Яре поныне являются актуальными и обращают на себя внимание со стороны многих исследователей из Германии, Франции, Голландии, Израиля, США и Канады. Представителями западной историографии анализируются нацистские документы о киевской акции, место преступления, участие Вермахта в акциях уничтожения, судьба участников, подсчитывается количество жертв, изучаются и публикуются показания участников и свидетелей кровавых преступлений. Эмигрантская литература в основном представлена воспоминаниями современников оккупированного Киева, евреев – жертв Бабьего Яра, отдельными аналитическими публикациями.

Ключевые слова: Бабий Яр, Холокост, западная историография, эмигрантская литература, воспоминания.

© *Maryna MYKHAILIUK*

**BABI YAR AS RESEARCH FIELD OF THE WESTERN
HISTORIOGRAPHY
(to the 75th anniversary of the Jewish tragedy)**

Material article is dedicated to the 75th anniversary of the September murder of Jews in Babi Yar. Executions in Kiev today are relevant and attract the attention of many researchers from Germany, France, Holland, Israel, USA and Canada. Representatives of Western historiography, including the Ukrainian diaspora, Jewish emigrants analyzed Nazi documents, participate the Wehrmacht in actions of destruction, the fates of the participants, count the number of victims, are examined and published testimonies of witnesses and participants of bloody crimes. Among Western scholars do not have a unified position in the evaluation of the total number of victims at Babi Yar, participation/non-participation of Ukrainian police in the shares of the extermination of Jews. Emigrant Literature is mainly represented by the memories of those who lived through the occupation or was a party to conceal the crime.

Keywords: *Babi Yar, the Holocaust, Western historiography, Émigré literature, memories*

УДК 94(477) "1944"

© Василь УХАЧ

УГВР – НАДПАРТІЙНИЙ ОРГАН КЕРІВНИЦТВА ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ (вибрані аспекти)

Здійснено сучасний історіографічний аналіз окремих наукових питань діяльності підпільного українського парламенту: розкрито стан розробки заявленої наукової теми; проаналізовано передумови та причини постановня УГВР як всеукраїнської репрезентативної інституції; досліджено діяльність Ініціативного комітету з підготовки першого Великого Збору УГВР та ухвалених Збором програмних документів. Визначено перелік питань, що потребують подальших наукових досліджень.

Ключові слова: Українська Головна Визвольна Рада, «Універсал», «Платформа», «Устрій», ОУН(б), УПА, сучасна історіографія.

В українській історичній науці помітні активні намагання імплементації нових бачень, концепцій і теорій, застосування західних епістемологічних зразків і дослідницьких стратегій. Історіографи слушно вказують на «своєрідні змагання між націоцентричними, культурно-антропологічними та постмодерністськими образами минушини» [1, 99]. Міждисциплінарний підхід став органічним складником модерних праць, у яких акумульовано сплав методологічного арсеналу інтелектуальної історії наукознавства, філософії, культурології, політології, права, етнології, соціології, соціальної психології та ін.

Безперечно, нові явища в українській історіографії, що перебувають на стадії глибокої трансформації, не оминули і вкрай важливої з погляду процесів націє- і державотворення та водночас у суспільному розрізі «дражливої» теми українського національно-визвольного руху періоду останньої світової війни, зокрема виникнення й діяльності Української Головної Визвольної Ради (далі – УГВР) та її ролі у визвольній боротьбі українського народу за державність у 40 – 50-х рр. ХХ ст.

Цілісне, об'єктивне відтворення діяльності УГВР і її ролі в генезі українського національно-визвольного руху потребує системного аналізу, міждисциплінарного підходу, використання новітнього методологічного інструментарію

в намаганні неупередженого висвітлення ланцюжка взаємопов'язаних питань: 1) розкриття стану наукової розробки заявленої наукової теми, спроб її періодизації та інституалізації; 2) аналізу внутрішніх та зовнішніх чинників (передумов, причин), що зумовлювали необхідність постановня УГВР як всеукраїнської репрезентативної інституції; 3) дослідження діяльності Ініціативного комітету з підготовки проведення першого Великого Збору УГВР; 4) висвітлення ходу роботи першого Великого Збору УГВР, ухвалених ним програмних документів і їхній порівняльний аналіз із попередніми програмними документами сил українського самостійницького руху; 5) розкриття практичної всеукраїнської діяльності УГВР та її зовнішньополітичної орієнтації; 6) характеристика ролі окремих визначних постатей УГВР (К. Осьмак, М. Прокоп, Д. Ребет та ін.); 7) з'ясування питання про те, чи вдалося керівництву українського визвольного руху створити (у формі УГВР) надпартійну репрезентативну всеукраїнську інституцію (здатну стати над ОУН (б). – Авт.); 8) проаналізувати історичне значення створення УГВР як верховного органу визвольної боротьби українського народу в часи Другої світової війни.

У пропонованій статті поставлено за мету дослідити історіографічний доробок сучасної української історіографії щодо перших чотирьох вищезаявлених питань.

Незважаючи на певну активізацію досліджень з теми УГВР, перед кожною черговою ювілейною датою в українській історіографії простежується відсутність окремої наукової розвідки, у якій би комплексно були проаналізовані напрацювання вітчизняних істориків. Зрештою, для пересічного громадянина діяльність УГВР не є широковідомою, хоча в останні 10 – 15 років історія утворення й діяльності підпільного українського парламенту знайшла своє відображення в низці досліджень, збірниках документів та мемуаристиці.

З новітніх досліджень, у яких зроблена спроба подати історіографічний аналіз діяльності УГВР, слід виокремити публікації наукового співробітника Центру досліджень визвольного руху В. Мороза. Вітчизняні історики здебільшого акцентують увагу на окремих сегментах теми: діяльності Ініціативного комітету на чолі з Л. Шанковським для створення УГВР; діяльності Генерального Секретаріату закордонних справ, зовнішньополітичній орієнтації УГВР; видавничій справі [2, 89]. При цьому слід наголосити, що виокремлені аспекти теми належать здебільшого перу або безпосередніх учасників тих подій, або ж еміграційним українським історикам, яким не завжди вдавалося стати над партійними вподобаннями та смаками українських еміграційних політичних сил (праці І. Гриньоха, М. Прокопа, Д. Ребет, М. Лебеда, В. Маркуся, Л. Шанковського) [3]. Правовий аналіз установчих документів УГВР належить І. Бойку [4].

Помітний науковий інтерес дослідників до біографістики окремих діячів УГВР, зокрема праці Наталії Осьмак про свого батька, Президента УГВР Кирила Осьмака; наукові розвідки Г. Дем'яна про очільників українського самостійного руху – Д. Грицяя, М. Дужого, О. Дяківа, В. Кука, Р. Шухевича; публікації

М. Посівнича; Ф. Вовка; А. Камінського [5; 6; 7; 8; 9]. На окрему увагу заслуговує науковий доробок полтавського правника та історика О. Панченка. Окрім біографічних публікацій про діячів УГВР, доктору права О. Панченку належить одна з перших спроб узагальнення діяльності УГВР, розкриття її міжнародного значення у презентації українського визвольного руху у вільному світі в роки Другої світової війни та післявоєнний період [10; 11; 12]. Науковець розглядає УГВР не тільки як верховне політичне керівництво організованої визвольної боротьби українського народу в роки Другої світової війни, а й насамперед як «структуру державно-правового характеру», визнаючи її роль в історії українського державо- і правотворення в ХХ ст. [13]. Історик розкриває історичні витоки формування УГВР, юридичні принципи її постанов, організаційну побудову та програмні документи, її місце в палітрі чинних українських самостійницьких сил, здійснює порівняльний аналіз діяльності УГВР із попередніми етапами визвольних змагань за українську державність [13].

Сучасна вітчизняна історіографія (праці І. Патриляка, А. Русначенка, А. Кентія, Т. Андрусика, Ю. Киричука, А. Боляновського, О. Стасюк, В. В'ятровича та ін.) теж не оминула теми УГВР, проте в усіх цих дослідженнях центральному керівному органу національного опору приділена загалом фрагментарна увага [14]. В останні роки помітне посилення уваги до наукової теми також істориків держави і права (праці О. Панченка, І. Терлюка, Б. Тищика, Я. Тимчишина, В. Ухача), що є важливо, оскільки компаративістський міждисциплінарний підхід та новітній методологічний інструментарій дають можливість подати об'єктивний аналіз діяльності УГВР [15; 16; 17; 18].

Документальна база з діяльності УГВР зосереджена у фундаментальній серії «Літопис Української Повстанської Армії», зокрема в п'яти томах (8, 9, 10, 26, 41), документальному виданні закордонних частин ОУН від 1956 р., що є хронологічно першим виданням джерел, присвячених діяльності УГВР [19; 20; 21, 89]. У 2009 р. під егідою видавництва УПА та редакцією П. Потічного і М. Посівнича вийшло у світ нове видання, що розкриває діяльність підпільного українського парламенту. З-поміж науково-популярних публікацій про формування і діяльність УГВР доцільно виділити брошуру «Українська Головна Визвольна Рада, 1944 – 2004: статті, документи, дослідження», яку видав науковий відділ Братства УПА [22].

Кожен черговий ювілей утворення УГВР, а також її очільних діячів ознаменовується потугами наукової спільноти, спрямованими на проведення наукових конференцій, круглих столів [23; 24]. У контексті інституалізації досліджень УГВР спостерігається увага не тільки провідних наукових центрів, установ, а й регіоналізація вивчення теми, залучення громадських, просвітницьких товариств та організацій. Окремо слід виділити доробок співробітників Центру досліджень визвольного руху, Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка [25].

В українській історіографії достатньо вичерпно та об'єктивно відображено передумови та причини створення УГВР. Системний аналіз дає змогу вибудувати перелік таких чинників: по-перше, провідна політична сила українського самостійницького руху періоду Другої світової війни ОУН(б) після розгрому гітлерівською Німеччиною в 1941 р. Українського Державного правління (далі – УДП) виношувала ідею створення загальнонаціонального українського проводу [26, 119]. Історик В. Дмитрук, посилаючись на міркування діаспорного дослідника П. Мірчука, зазначає, що, по-перше, це можна було реалізувати двома шляхами: а) відновити новий склад УДП як керівника визвольною боротьбою українства; б) сформувати новий орган, поклавши на нього функції загальноукраїнського керівництва національним рухом опору; по-друге, швидке розгортання українського визвольного руху, формування підпільних збройних сил УПА актуалізувало нагальну потребу створення загальнонаціонального керівництва боротьбою українського народу за власну державність (як слушно зауважили І. Патриляк та В. Трофимович, ще наприкінці 1943 р. в середовищі Головної Команди УПА визріла ідея формування прототипу національного уряду в підпіллі), зрештою, революційній ОУН щоразу складніше було репрезентувати весь спектр політичних поглядів українства; по-третє, досвід праці оунівських кадрів на Великій Україні, рішення третього Надзвичайного Великого Збору ОУН (1943 р.) і, як наслідок, напрацювання нової визвольно-революційної концепції потребувало чіткої координації дій на міжнародному відтинку та широкої дипломатичної роботи, а отже, стимулювало керівництво ОУН (б) докласти максимум зусиль до консолідаційних процесів на внутрішньому фронті; по-четверте, необхідність створення українських державних органів, оскільки існувала провідна політична організація – ОУН(б), збройні сили – УПА; по-п'яте, зовнішні чинники диктувалися міжнародною ситуацією, зокрема Тегеранською конференцією (листопад – грудень 1943 р.), яка передбачала подальші спільні дії союзників проти Німеччини (відкриття Другого фронту) та визначення кордонів повоєнної Європи [27, 703; 28, 395; 29, 12; 16, 77].

Слід наголосити, що в сучасній вітчизняній історіографії лише окремі дослідники (О. Стасюк) звертали увагу на політичні вимоги, підґрунтя, що висувала провідна сила ОУН(б) для об'єднання, а це важливо, оскільки розкриває конфліктне тло консолідаційних процесів з-поміж сил українського визвольного руху. Дослідниця вказує на підстави для об'єднання, висунуті бандерівцями: 1) беззастережне визнання Української самостійної соборної держави як найвищої ідеї українського народу; 2) визнання революційних методів боротьби за Українську державу; 3) чітка позиція щодо нацистського і московських зайд як окупантів України; 4) визнання демократії як устроєвого принципу представництва [29, 15; 21, 94].

В. Мороз, посилаючись на свідчення Л. Шанковського, вказує на два підходи Р. Шухевича до особового складу майбутнього керівного органу: по-перше, орган мав би складатися з представників дотеперішніх державних центрів та

представників політичних партій, що діяли на західноукраїнських землях до 1939 р. [21, 94]. Зазначимо, що реалізація такого підходу зазнала краху (переговори з А. Лівичим, І. Мазепою, Ю. Реваєм успіху не мали). На жаль, в українській історіографії «внутрішня кухня» переговорних процесів практично не висвітлена. По-друге, майбутній всеукраїнський орган мав би складатися з представників різних політичних переконань, але заангажованих у визвольній боротьбі ОУН і УПА, які б стояли на позиції визнання необхідності продовження революційної боротьби проти окупантів України – нацистської Німеччини та комуністичного СРСР. Власне, цей підхід дістав підтримку. Цілком зрозуміло, що такі критерії «відбору», напрацьовані керівництвом націоналістичного підпілля та повстанської армії, цілком задовольняли ОУН(б), оскільки залишали свого роду «контрольний пакет» акцій у бандерівській організації. Львівський історик Ю. Киричук був категоричний у своїх висновках. Він указував на формальність представництва різних політичних сил в УГВР, оскільки «всіх інших запросили для демократичної прикраси і створення фону загальноукраїнської партійної єдності» [26, 119]. Вважаємо недостатньо обґрунтованою позицію Ю. Киричука, оскільки, незважаючи на перевагу на першому Надзвичайному Великому Зборі УГВР членів ОУН і УПА (11 з 20), говорити про контроль ОУН(б) доцільніше з початку осені 1944 р., коли буде заарештовано Президента УГВР К. Осьмака, а ряд очільників УГВР переїдуть для праці за кордон.

Наголосимо, що деякі історики, розкриваючи причини постанови УГВР, посилаються на статтю Р. Шухевича «До генези Української Головної Визвольної Ради», де загалом подана об'єктивна оцінка внутрішньої і зовнішньої ситуації, у якій опинився український національно-визвольний рух, і необхідність утворення загальнонаціонального всеукраїнського політичного центру, що очолив би боротьбу за УССД та репрезентував її перед вільним світом [20, 49 – 64; 21, 92 – 93].

Робота зі створення та діяльності Ініціативного комітету з підготовки першого Великого Збору УГВР чи не найкраще висвітлена в українській історіографії. Незважаючи на певний різнобій у даті створення Ініціативного комітету: січень 1944 р. (Б. Тищик), весна 1944 р. (І. Патриляк, В. Трофимович, М. Головка, І. Терлюк, О. Пагіря, М. Оленковський); друга половина березня 1944 р. (В. Мороз), історики вказують на мету його створення: а) опрацювати план дій із підготовки Великого Збору УГВР; напрацювати документи для створення всеукраїнського державно-політичного органу; б) підготувати Установчий Збір і накреслити його тимчасову платформу; в) провести переговори з тими діячами, які претендували на членство в УГВР [16, 78; 28; 30, 599; 15; 31; 32, 61; 21, 94]. У період з 8 до 11 червня 1944 р., зазначає В. Мороз, відбулося розширене засідання Ініціативного комітету за участю 10 осіб, на якому було обговорено хід підготовчої роботи, визначено порядок проведення Великого Збору, погоджено проекти «Універсалу», «Платформи» та «Устрою» [21, 96]. Лише окремі історики (В. Мороз) указують на активну допомогу в роботі Ініціативного комітету підго-

товчої комісії Проводу ОУН(б) (Д. Ребет (голова), В. Охрімович, М. Прокоп) [21, 94]. Очевидно, що такий тандем давав можливість тогочасному політичному лідеру самостійницького руху – революційній ОУН – свого роду «патрунувати» хід підготовчої роботи, зокрема в напрацюванні базових документів.

Заслуговують на детальний аналіз міркування львівського історика В. Мороза, який документально доводить використання керівництвом повстанської армії ще з грудня 1943 р. назви Головна Визвольна Рада (далі – ГВР). Зокрема, дослідник посилається на наказ УПА - «Захід» ч. 1 від 20 січня 1944 р. за підписом її першого командира Олександра Луцького – «Беркута» та його ад'ютанта Василя Чижевського – «Демида», у якому, зокрема, зазначено: «Згідно з рішенням Головної Визвольної Ради з дня 5.12.1943 року терен до теперішнього військового діяння УНС називається УПА - Захід. Крім нової назви УПА – Захід можна вживати і старої назви УНС» [33]. Спираючись на документи фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки (далі – ГДА СБ України), В. Мороз цитує наказ Головного командира УПА Романа Шухевича та шефа штабу Олексія Гасина, у якому сказано: «...Найвищим зверхником Української Збройної сили є: Головна Визвольна Рада...» [33]. Головна Визвольна Рада згадана також в інструкції ГВШ ч. 3/11 «Військові ступені і функції від 19.12.1943 року» [33]. Посилання на рішення Головної Визвольної Ради фігурують і в наказі ГВШ УПА ч. 2/44 від 26.01.1944 р. та ч. 3/44 від 27.01.1944 р., де вона виступає як орган, що має право надавати вищі старшинські ступені УПА й нагороджувати найвищими нагородами [21, 93]. Посилаючись на документи, свідчення і спогади, В. Мороз доходить таких висновків: 1) у грудні 1943 р. і січні 1944 р. «було визначено окремі завдання й засади діяльності ГВР, відповідно до яких ухвалено перші рішення»; 2) рішення ГВР з кінця 1943 р. – на початку 1944 р. були чинними як до створення УГВР (липень 1944 р.), так і після цього, а ключовий вплив на їхнє ухвалення мав Роман Шухевич; 3) «формальне і фактичне існування УГВР слід датувати груднем 1943 – травнем 1954 р.» [33]. Історик цілком обґрунтовано пов'язує кінцеву дату існування УГВР з арештом В. Кука – останнього її члена на українських землях і голови уряду (Генерального Секретаріату), оскільки «Тимчасовий устрій УГВР» (п. 12) місцем праці підпільного українського парламенту визначав тільки українські землі, а для праці за кордоном могли бути делеговані тільки окремі члени УГВР з певними (окремими) дорученнями. Такі програмні постулати практично унеможливлювали перетворення УГВР на емігрантську організацію [34, 543]. В. Мороз також не заперечує діяльності Закордонного представництва Української Головної Ради (далі – ЗП УГВР), ні т. зв. Середовища УГВР, але цілком виправдано називає останніх «реалізатором» завдань «матірної» УГВР, оскільки правова оцінка програмних засад УГВР не дає підстав вважати ні ЗП, ні Середовище УГВР «...за представника чи спадкоємця керівного органу національно-визвольної боротьби ОУН і УПА» [33].

На прискіпливу увагу заслугове аналіз вітчизняними істориками оцінки роботи Установчого Збору УГВР, історико-правовий аналіз ухвале-

них ним програмних документів. Більшість дослідників суголосні в питанні про місце проведення першого Великого Збору УГВР – сіл Сприня та Недільна Самбірського повіту Дрогобицької області (нині – Львівської області) [35]. Із запланованих 30 зміг прибути лише 21 делегат [36]. Решта істориків указують на 20 осіб [37, 78].

Сучасні автори звертають увагу і на «реальні розклади», і впливи самостійницьких сил, репрезентованих у всеукраїнському представницькому органі. Уже цитований світлої пам'яті львівський дослідник українського визвольного руху Ю. Киричук стверджує, що «збір носив характер партійної конференції бандерівців» [26, 120]. На нашу думку, автор дещо перебільшує, стверджуючи, що бандерівська ОУН старанно попрацювала над керівним складом УГВР, щоб задекларувати її (ОУН. – Авт.) від однопартійного пріоритету. Проте революційна ОУН і надалі залишала за собою лідируючі позиції в повстанському русі, а свої провідні впливи націоналісти «злегітимізували у формі УГВР» [26, 120]. Водночас цілком об'єктивними є висновки Ю. Киричука про політичний контроль та ключовий вплив ОУН(б) на утворення УГВР як головного репрезентанта українського повстанського руху як на рідних землях, так і в еміграції [26, 121]. Неупередженими та переконливими є висновки І. Патриляка, що утворення УГВР (як надпартійного органу керівництва визвольного руху) було «закономірним наслідком демократизації ОУН» [38, 124]. Відтак державні концепції, ухвалені УГВР, узгоджувалися з «думками провідних націоналістичних сил в Україні, які пройшли суттєву еволюцію від революційно-авторитарного до демократично-визвольного націоналізму» [38, 124]. Українські націоналісти в контексті ухвал третього Надзвичайного Великого Збору ОУН (1943 р.) фактично відмовилися від ідеології інтегрального націоналізму, тобто від тоталітаризму й авторитаризму та розглядали як «ідеальну державну організацію демократичну республіку із забезпеченням усіх громадянських прав її мешканців» [39, 152; 38, 124]. Отже, не можна заперечувати керівної ролі ОУН(б) у створенні та розбудові УГВР, проте перебільшенням є говорити про її диктат, йшлося, як зазначає В. Мороз, про «реальну розстановку сил у тогочасній дійсності» [21, 97]. Безпідставними є твердження про те, що УГВР від самого початку була «дорадчим бандерівським органом» чи «чисто галицьким витвором» і аж ніяк не державницьким органом, а лише «Проводом українського Руху Опору» [13].

Сучасні історики цілком обґрунтовано вказують на демократизм, визнання рівноправності всіх громадян, верховенства права, прагнення формувати систему державного правління на демократичних засадах розподілу влади на три гілки, що лягли в основу ухвалених програмних документів УГВР [2; 39, 152]. В останнє десятиліття посилилася увага не лише істориків, а й фахівців права до оцінки програмних положень «верховного органу українського народу в його революційно-визвольній боротьбі...», ролі УГВР в українському національному державотворенні [40, 60]. Системний аналіз наукового доробку істориків, які досліджували це питання, дає змогу зробити низку узагальнень:

– по-перше, керівництво воюючої України ще на етапі боротьби за незалежність взяло в основу розбудови системи державного управління один із базових принципів демократії – поділ влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову, що, незважаючи на воєнні умови, було рішучим кроком відмови від елементів авторитаризму й розкривало принципові засади майбутнього державно-правового устрою незалежної України [39, 152; 41, 67];

– по-друге, «ідеологія УГВР стала результатом синтезу всіх українських політичних рефлексій», об'єднання розрізнених політичних партій та організацій, що стояли на платформі незалежності України [41];

– по-третє, правова база, створена УГВР, являла якісно новий, вищий етап розвитку українського визвольного руху, що увібрав здобутки й досягнення попередніх етапів. «Тимчасовий устрій», «Платформа», «Універсал» УГВР стали «етапними явищами формування й розвитку концепції української національної держави» [41];

– по-четверте, «програмові документи УГВР декларували принципи демократичного формування влади; відмови визвольного руху від монопольного диктату ідейних доктрин однієї політичної партії чи групи всьому суспільству, застосування всенародного волевиявлення при виборі форм державного правління, перехід до демократичного формування влади...» [42, 332]. За твердженням А. Боляновського, визначилася нова стратегія, сутність якої полягала в тому, щоб сконцентрувати під контролем УГВР більшість території України, а далі за сприятливих обставин Україна трансформувалася в «повстанську республіку» [42, 332];

– по-п'яте, із затвердженням програмних документів УГВР «УПА як реальний збройний важіль влади тепер була вже юридично підпорядкована УГВР та уряду», а «політика надпартійності була цілком реальною» [39, 152].

Отже, можна погодитися з М. Прокопом, що «створення УГВР відкривало новий етап у розвитку й укладі сил організованого українського визвольного руху того часу, створило в ньому нову ієрархічну структуру й забезпечило гармонійну співпрацю, з одного боку, провідної, але не монопольної політичної організації, тобто ОУН(б), і з другого – мілітарної загальнонаціональної формації УПА, врешті, верховного політичного центру як народної влади в умовах окупації» [30 601].

У контексті подальшої розробки заявленої наукової теми ще потребують вивчення позиції всіх українських політичних сил щодо потреби створення, діяльності УГВР; переговорного процесу з лідерами державних центрів та представниками політичних партій західноукраїнських земель міжвоєнного періоду, з'ясування причин недосягнення порозуміння бандерівської організації як ініціатора, «рушія» консолідаційних процесів із мельниківцями, лідером Поліської Січі Т. Бульбою-Боровцем.

Джерела та література:

1. Боднар В. Сучасна українська історіографія: підсумки і виклики / В. Боднар // Історіографічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. – 2014. – Вип. 25. – С. 99.
2. Мищак І.М. Боротьба українського націоналістичного руху з органами радянської влади на завершальному етапі Другої світової війни: історіографія / І. Мищак. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://revolution.allbest.ru/history/00276551_0.html.
3. Гриньох І. УГВР / І. Гриньох // Сучасність. – 1974. – Ч. 7 – 8. – С. 69 – 78.; Прокоп М. Генеза, устрій і платформа УГВР / М. Прокоп // Сучасність. – 1978. – Ч. 7/8. – С. 137 – 150 та ін.
4. Бойко І. Центральні органи підпільного апарату в Україні періоду Другої світової війни / І. Бойко. – Рогатин, 1993.
5. Осьмак Н. Дорога до батька / Н. Осьмак. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://forum.ottawa-litopys.org/documents/dos0201_u.htm
6. Дем'ян Г. Секретар Головної Управи «Просвіти» і Президії УГВР (до 100-річчя з дня народження М. Дужого) / Г. Дем'ян // Визвольний шлях. – 2002. – Кн. 3. – С. 38 – 50; його ж. Осип Дяків-«Горновий» / Г. Дем'ян // Шлях Перемоги. – 1995. – 22 квітня. – С. 5, 7 та ін.
7. Посівнич М. Роман Шухевич (1907 – 1950): біографічний нарис / М. Посівнич // Визвольний Шлях. – 2004. – Кн. 3. – С. 48 – 53.
8. Вовк В. Вибрані публіцистичні твори / В. Вовк. – Дніпропетровськ: «Пороги», 2003.
9. Камінський А. Василь Охрімович: бібліографічний нарис / А. Камінський. – Торонто-Нью-Йорк-Лондон, 1999.
10. Панченко О. Микола Леbedь (Життя. Діяльність. Державно-правові погляди). – Лохвиця: «Кобеляки», 2001; його ж. Мирослав Прокоп: нарис політичного портрета - Гадяч: «Гадяч», 2001; Слово про Дарію Ребет // Ребет Дарія. На перехресті визвольних змагань. – Гадяч, 2003. – С. 3 – 23 та ін.
11. Панченко О. Українська Головна Визвольна Рада. ЗП УГВР - ГС ЗС УГВР - Середовище УГВР (документи, інформації, словник імен). / О. Панченко. – Гадяч: Вид-во «Гадяч», 2001. – 415 с; його ж. Панченко О. Українська Головна Визвольна Рада. / О. Панченко. – Лохвиця: б. в., 2000. – 255 с.
12. Саламін Д. Зовнішньополітичні орієнтації УГВР (1943 – 1954 рр.) / Д. Саламін. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/66552/11-Salamin.pdf?sequence=1>
13. Панченко О. Українська Головна Визвольна Рада – підпільний український парламент. Словозагоди 70-річчя УГВР / О. Панченко. Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.galychyna.if.ua/articles/detail/ukrajinska-golovna-vizvolna-rada-pidpilnii-ukraji/>
14. Патриляк І. К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939 – 1960-х рр. / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 512 с; його ж: Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / [І. К. Патриляк, М. А. Боровик]. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с; Русначенко А. Перший Великий Збір УГВР та його місце в українській революції. В кн.: Від імперії до України / А. Русначенко. – Київ: [Українська видавнича спілка], 2009. – 364 с; його ж: Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940 – 1980-х років / А. Русначенко. – Київ: Видавництво «КМ Academia», 1999. – 324 с; Андрусак Т. Українська Головна Визвольна Рада (УГВР). Довідник з історії України (А-Я): Посібн. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с; Киричук Ю. До питання утворення УГВР.

- В кн.: *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи: Матеріали наук.-практ. конф., 22 листопада 2001 р., Львів / Відп. ред. Я. Малик; НАН України, Інститут етнологічних і політичних досліджень, Львівський філіал Української Академії управління при Президентові України.* – Львів: [б.в.], 2001. – Ч. 1. – С. 119 – 122; Боляновський А. *До питання про політичну стратегію українського визвольного підпілля в 1944 році / А. Боляновський // Галичина.* – 2008. – № 14. – С. 329 – 342; Стасюк О. *Видавничо пропагандивна діяльність ОУН (1941 – 1953 рр.) / О. Стасюк.* – Львів: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006. – 384с.; В'ятрович В. *Від підпільної групи до націоналістичного руху: становлення структур і напрями діяльності українського визвольного руху / В. В'ятрович // Галичина.* – 2013. – Ч. 24. – 390 с.
15. Терлюк І. Я. *Створення Української Головної Визвольної Ради (УГВР) та програмні політико-правові засади її діяльності / І. Я. Терлюк. Історія держави і права України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1018040645578/pravo/jrganizatsiya_ukrayinskih_natsionalistiv_oun_politichna_organizatsiya_struturi_ukrayinskogo_povstanskogo*
 16. Тищик Б. *Становлення української державності на західноукраїнських землях напередодні і в роки Другої світової війни (1937 – 1945 рр.). / Б. Тищик.* – Тріада Плюс, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2006. – 92 с.
 17. Тимчишин Я. *Український підпільний парламент та уряд на Львівщині 1944 року / Я. Тимчишин. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://toloka.to/t60151>; його ж. Український підпільний парламент та уряд на Львівщині 1944 року / Я. Тимчишин.* – Львів: Тріада Плюс, 2004. – 50 с.
 18. Ухач В.З. *Історія держави і права України (конспекти лекцій). Навчальний посібник / В.З. Ухач.* – Тернопіль: Вектор, 2011. – 378 с.
 19. *Літопис УПА.* – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1980. – Т. 8. – 319 с; *Літопис УПА.* – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1982. – Т. 9. – 535 с; *Літопис Української Повстанської Армії.* – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1984. – Т. 10: *Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали.* Кн. 3: 1949 – 1952. – 435 с; *Літопис Української Повстанської Армії / збір. Є. Тендера: ред. П. Й. Потічний.* – Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2001. – Т. 26. *Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали,* Кн. 4: *документи і спогади.* – 658 с; *Осьмак Н.К. Кирило Осьмак – Президент УГВР (документи і матеріали) / Н.К. Осьмак.* – Торонто; Львів: Літопис УПА, 2004. – 879 с; *її ж. К. Осьмак – нескорений Президент УГВР / Н.К. Осьмак.* – Торонто; Львів: Літопис УПА, 2008. – 128 с.
 20. *Українська Головна Визвольна Рада в світлі постанов Великих Зборів та інших документів з діяльності 194 – 1951 рр. Збірник документів. Видання ЗЧ ОУН. Бібліотека українського підпільника.* Ч. 3, 1956. – 355 с.
 21. Мороз В. *Історія створення і діяльності Української Головної Визвольної Ради / В. Мороз // Визвольний шлях.* – 2004. – Кн. 7. – С. 68 – 106.
 22. *Українська Головна Визвольна Рада: 1944 – 2004: статті, документи.* – К., 2004.
 23. *«Уряд нескорених» (до 60-чя УГВР). Всеукраїнська наукова конференція, 2004 р. – Остріг: Острозька академія, 2004 та ін.*
 24. *На місці створення підпільного парламенту пройшов круглий стіл «УГВР і сьогодні» 15 липня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrpohliad.org/news/na-mistsi-stvorennya-pidpil-nogo-parlamentu-projshov-krugly-j-stil-ugvr-i-s-ogodennya.html>; Пасько І. Діяльність УГВР. / І. Пасько. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uvkr.com.ua/ua/links_ua/krugli_stoly/UGVR/Pasko.html*

25. Дарованець О. Самійло Підгірський – кандидат у члени Української Головної визвольної Ради / О. Дарованець // *Український визвольний рух. Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* – Львів, 2005. – 36. 5. – С. 189 – 192; Шухевич Р. До генези Української Головної Визвольної Ради / Р. Шухевич // *Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху.* – Львів, 2007. – 36. 10. – С. 21 – 33.
26. Киричук Ю. До питання утворення УГВР. В кн.: *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи: Матеріали наук.-практ. конф., 22 листопада 2001 р., Львів / Відп. ред. Я. Малик; НАН України, Інститут етнонаціональних і політичних досліджень, Львівський філіал Української Академії управління при Президентові України.* – Львів: [б.в.], 2001. – Ч. 1. – С. 119 – 122.
27. Дмитрук В. Г. Вони боролися за волю України: монографія. / В. Г. Дмитрук. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 1027 с.
28. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / [І.К. Патриляк, М.А. Боровик]. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
29. Стасюк О. Український визвольний рух середини ХХ століття в контексті українського державотворення / О. Стасюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis.../cgiirbis_64.exe?..
30. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни 1939 – 1945 рр.: Монографія / М.Л. Головка. – К.: Олан, 2004. – С. 599.
31. Пагіря О. Створення та діяльність Української Головної Визвольної Ради, 1943 – 1954 рр. / О. Пагіря. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=420>
32. Оленковський М. П. Українська Головна Визвольна Рада – логічний крок на шляху до української незалежності (маловідома сторінка визвольних змагань). В кн.: *Замовчувані або маловідомі події та постаті української історії.* – Херсон: Айлант, 2006. – С. 61.
33. Мороз В. До початків діяльності Української Головної Визвольної Ради / В. Мороз. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/65011/15-Moroz.pdf?seduense=1
34. Нариси з історії дипломатії України / О. І. Геленко, Є. Є. Каменський, М. В. Кірсенко та ін під ред. В. А. Смолія. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001. – С. 543.
35. Боляновський А. До питання про політичну стратегію українського визвольного підпілля в 1944 році / А. Боляновський // *Галичина.* – 2008. – № 14. – С. 329 – 342; Пагіря О. Створення та діяльність Української Головної Визвольної Ради, 1943 – 1954 рр. / О. Пагіря. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=420>; Тимчишин Я. Український підпільний парламент та уряд на Львівщині 1944 року / Я. Тимчишин. – Львів: Тріада Плюс, 2004. – 50 с; Русначенко А. Перший Великий Збір УГВР та його місце в українській революції. В кн.: *Від імперії до України / А. Русначенко.* – Київ: [Українська видавнича спілка], 2009. – 364 с; Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / [І.К. Патриляк, М.А. Боровик]. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.

36. Пагіря О. Створення та діяльність Української Головної Визвольної Ради, 1943 – 1954 рр. / О. Пагіря. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=420>; Мороз В. Історія створення і діяльності Української Головної Визвольної Ради / В. Мороз // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. 7. – С. 68 – 106; Русначенко А. Перший Великий Збір УГВР та його місце в українській революції. В кн.: Від імперії до України / А. Русначенко. – Київ: [Українська видавнича спілка], 2009. – С. 45 – 64.
37. Каліберда Ю.Ю., Федько А.В., Федько Ю.І., Шелест І.І. Українська Головна Визвольна Рада та її роль у боротьбі українського народу за незалежність у 1940 – 1950 роках / Ю.Ю. Каліберда, А.В. Федько, Ю.І. Федько, І.І. Шелест. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/10_NPE_2008/istoria/29982doc.htm
38. Патриляк І. Проблема державності в ідеологічних концепціях і програмових документах українських націоналістів у роки Другої світової війни / І. Патриляк // Воєнно-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1 / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Інститут історії України. – К., 2013. – С. 124.
39. Бутко С.В. Спроба формування системного управління українським національно-визвольним рухом у 1943 – 1944 рр. / С.В. Бутко. Розумовські зустрічі: матеріали науково-практичної конференції «Розумовські зустрічі» (28 листопада 2012 року) / Сіверський інститут регіональних досліджень; Інститут законодавства Верховної Ради України. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2012. – С. 152.
40. Ідзьо В. Українська Повстанська Армія – згідно свідчень німецьких та радянських архівів. Наукове видання. – Львів; Видавництво Університету «Львівський Ставропігон», 2015. – С. 60.
41. Андрусяк Т.Г. Українська Головна Визвольна Рада та її роль в українському національному державотворенні (До 70-річчя утворення УГВР) / Т.Г. Андрусяк. Політико-правова ідеологія українського національного державотворення: проблеми формування та еволюції (історико-теоретичний вимір): матеріали Третьої всеукр. наук. Інтернет-конференції / Наук. конф. – Вип. 3 / ІНПП НУ «Львівська політехніка». – Львів: ІНПП НУ «Львівська політехніка», 2014. – С. 67.
42. Боляновський А. До питання про політичну стратегію українського визвольного підпілля в 1944 році / А. Боляновський // Галичина. – 2008. – № 14. – С. 332.

© **Василий УХАЧ**

**УГВР – НАДПАРТИЙНИЙ ОРГАН РУКОВОДСТВА
ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ
УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ
(избранные аспекты)**

В статье осуществлен современный историографический анализ отдельных научных вопросов деятельности подпольного украинского парламента: раскрыто состояние научной разработки представленной темы; проанализировано предпосылки, причины создания УГВР как всеукраинской репрезентативной институции; исследована деятельность Инициативного комитета с подготовки Большого Сбора УГВР и принятых Сбором программных документов. Определен перечень вопросов, требующих дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: Украинская Главная Освободительная Рада, «Универсал», «Платформа», «Устрий», ОУН(б), УПА, современная историография.

© **Vasyl UKHACH**

**UHVR – NON-PARTIAL ORGAN OF THE LEADERSHIP
THE LIBERATION MOVEMENT IN MODERN
UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY
(selected aspects)**

The article presents modern historiographical analysis of the individual scientific activities of the underground Ukrainian Parliament. Status of the specified research topic is disclosed. Background and causes of the UHVR as a Ukrainian representative institutions are analyzed. Activities of the Action Committee for the preparation of the first Large Meeting of UHVR and adopted by the Meeting policy documents are investigated. The list of issues requiring further research are defined.

Keywords: Ukrainiska Holovna Vyzvolna Rada (Ukrainian Main Liberation Council), "Platforma", "Ustrii", OUN(b), UPA, modern historiography.

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ВІЙНА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)“1904/1918”

© *Наталія ГОНЧАРОВА*

БЛАГОДІЙНА ПІДТРИМКА АРМІЇ ДВОРЯНСТВОМ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У ВІЙСЬКОВИХ ДІЯХ ПОЧАТКУ ХХ ст.

На матеріалах архівних джерел та періодики того часу висвітлюються головні аспекти благодійної діяльності дворянства, спрямовані на підтримку постраждалих, поранених і хворих військовослужбовців. Розкриваються основні форми і методи, завдяки яким представники шляхетного стану сприяли полегшенню соціального становища в країні в умовах російсько-японської та Першої світової війн. Увага приділяється як діям окремих осіб, так і об'єднаним дворянським ініціативам у межах досліджуваних губерній і повітів у їхньому складі.

Ключові слова: російсько-японська війна, Перша світова війна, дворяни, пожертвування, надання допомоги, поранені, південноукраїнські губернії.

У сучасному світі благодійність, милосердя є суспільно значущими поняттями, адже багато людей стикається з впливом негативних явищ (соціально-економічна нестабільність, злидні, війна) і відчувають потребу в підтримці та допомозі. Саме тому досліджувана проблема є досить актуальною для нашого часу.

Особливості організації благодійної допомоги постраждалим у період війн ХІХ – ХХ ст. досліджувало чимало науковців. У статті Е. Цеглеєва студіюється благодійна діяльність в'ятчан в епоху наполеонівських війн [1]. Робота В. Содоля присвячена розгляду діяльності духівництва Кишинівської єпархії на початковому етапі Першої світової війни [2]. На основі повідомлень офіційної церковної преси автор розкриває заходи керівництва єпархії щодо мобілізації духівництва на збір пожертвувань для армії, надання допомоги пораненим воїнам і підтримки сімей, чоловіки яких були прикликані до війська.

У науковій розвідці Н. Шмакової розглядається роль регіональної преси в інформуванні населення Оренбурзької губернії про благодійність у роки Першої світової війни [3]. Докладно висвітлюються як колективні благодійні акції, так і дії приватних осіб. Перераховані основні напрями діяльності населення губернії

в наданні допомоги фронту, хворим і пораненим воїнам, сім'ям військовослужбовців, військовополоненим і всім постраждалим у результаті війни. Робиться висновок про те, що преса несла певний пропагандистський заряд, сприяла підтримці в суспільстві патріотичних настроїв. На прикладі Пермської губернії Н. Кайдишева аналізує діяльність влади й суспільства в справі сприяння хворим і пораненим воїнам у роки Першої світової війни. На основі широкого кола джерел розглядаються учасники, масштаби й форми цієї допомоги, виявляються джерела фінансування організацій, які здійснювали її. Участь у наданні допомоги хворим і пораненим солдатам брала держава, органи місцевого самоврядування, громадські організації та приватні особи [4]. Автор визначає особливості цього виду соціальної допомоги в Пермській губернії: органом, через який ця допомога отримала найорганізованіше оформлення, став Всеросійський земський союз.

Благодійність дому Романових у роки Першої світової війни висвітлює В. Кадневський. Дослідник доходить висновку, що активна участь представників правлячої династії Романових в організації благодійності надавала їй статусу, близького до державного, та залучала до участі в благодійних організаціях відомих та заможних громадян імперії [5].

У роботі А. Тарасова проаналізовано пропаганду благодійності в одеській пресі на користь російської імператорської армії на початку Першої світової війни [6]. Простежено ідею необхідності та справедливості війни як умови широкого залучення городян до благодійності. Участь бессарабського нобілітету в фінансовій допомозі армії в роки російсько-японської війни вивчає Н. Волканова [7].

В. Купченко, Ж. Серга за документами Державного архіву м. Києва висвітлюють життя цього міста в роки Першої світової війни, приділяючи увагу й благодійним ініціативам різних верств місцевого населення у справі допомоги пораненим і скаліченим воїнам, їхнім сім'ям, біженцям тощо [8]. Приватну благодійність у Росії в умовах Першої світової війни вивчає О. Борщуківа [9]. Автор резюмує, що саме добровільні пожертвування приватних осіб та організацій були однією з форм проявів патріотичних та моральних почуттів російського населення.

У наукових розвідках Т. Ісса розглянуто питання організації медичної допомоги постраждалим військовим у тилкових районах імперії, зокрема в м. Києві. На основі архівних документів проаналізовано відкриття й функціонування приватних дворянських лазаретів, їхнє співвідношення з іншими приватними медичними установами Києва періоду війни; висвітлено деякі аспекти благодійницької діяльності дворян Київської губернії в період Першої світової війни [10, 11]. Ґрунтуючись на архівних документах, автор показав участь дворян у відкритті благодійних госпіталів і лазаретів, співпрацю з Російським товариством Червоного Хреста. Однак специфіка благодійної діяльності південноукраїнського дворянства в умовах військових дій на початку ХХ ст. залишається недостатньо дослідженою. Метою пропонованої статті є висвітлення напрямів благодійної діяльності дворян Півдня України в зазначений період, визначення внеску

шляхетного стану в справу добровільної допомоги військовим, у полегшення соціальної ситуації в регіоні під час російсько-японської та Першої світової війн.

Важливою особливістю дворянської благодійності було те, що цей стан здавна був орієнтований на військовий захист Вітчизни, саме військова справа вважалася головним тереном шляхетного стану. Тому у воєнний час дворяни прагнули допомогти справі захисту Вітчизни чи своєю безпосередньою участю на полях війни, чи сприянням воїнам, які перебували в тилу.

З початком російсько-японської війни в суспільстві почала стрімко зростати кількість поранених і хворих воїнів, інвалідів, удів та сиріт. Напередодні фактичного розв'язання військових дій на Далекому Сході Головне Управління Російського товариства Червоного Хреста створило Комісію для організації допомоги хворим та пораненим на чолі з графом І. Воронцовим-Дашковим [12, 427]. Ця ініціатива була відгуком дворянства на потреби російської армії та жертв війни. Нагадаємо, російський уряд у маніфесті від 18 лютого 1904 р. розглядав цей військовий конфлікт як війну «за честь і гідність Росії і за панування на водах Тихого океану, настільки важливе для зміцнення на довгі віки мирного процвітання не лише нашого, але й всіх християнських народів» [13, 11]. Наступного дня після початку військових дій, 28 січня 1904 р., імператриця Марія Федорівна закликала Головне управління й усі установи РТЧХ до виконання свого обов'язку та населення до участі у справі милосердя під прапором Червоного Хреста.

Силами дворянської спільноти утворився Особливий комітет, який очолив вищезгадану загальнодворянську комісію. Результатом узгоджених дій цих організацій стало облаштування санітарного загону на двісті ліжок та відправлення санітарного потяга, створення мережі складів для харчування цього загону, лікувальних закладів Червоного Хреста й військового відомства. Для забезпечення внутрішньої евакуації комітет розгорнув діяльність, спрямовану на відкриття місцевих лазаретів та притулків у дворянських будинках і маєтках [12, 427]. Слід зазначити, що Розпорядчий Комітет, який очолював Московський губернський предводитель дворянства, відіграв важливу роль у координації благодійної діяльності дворянства країни. Комітет складався з представників дворянства кожної губернії, яка зробила грошове пожертвування в загальну скарбницю. Згідно зі звітом комітету, у 1904 р. дворяни зібрали 268 тис. 054 руб. 19 к. [14, 27]. Помітні внески здійснив і шляхетний стан Півдня України. Наприклад, аристократи Бессарабської губернії вирішили офірувати 120 тис. руб., з яких 50 тис. призначалися для об'єднаного дворянського комітету допомоги хворим і пораненим воїнам, 10 тис. – на закупівлю припасів для дворянських лазаретів на Далекому Сході, 10 тис. – на потреби РТЧХ та 50 тис. руб. – на посилення військового флоту. Г. Крісті та М. Крупенський були обрані представниками від бессарабського нобілітету до Головного розпорядчого комітету [15, 17 – 18]. Надзвичайне губернське дворянське зібрання Катеринославської губернії відбулося в березні 1904 р. під головуванням губернського предводителя дворянства М. Міклашевського. Серед основних його рішень такі: долучитися до об'єднаного комітету в

справі піклування про хворих і поранених воїнів на Далекому Сході, асигнувати на його діяльність 50 тис. руб., виділити 50 тис. руб. на посилення флоту [16, 267].

Поряд із діяльністю товариства Червоного Хреста до виконавчої комісії почали надходити пропозиції від різних верств населення й установ щодо спорядження й утримання за їхній рахунок лазаретів. Серед таких заяв на особливу увагу заслуговувала позиція дворянства південноукраїнських губерній. Так, катеринославське дворянство влаштувало лазарет на двісті ліжок та забезпечило його всім необхідним на весь час воєнної кампанії. Таврійський лазарет Червоного Хреста імені імператриці Олександри Федорівни був створений навесні 1904 р. Керівником лікувальної установи був обраний голова Дніпровської земської управи А. Колчанов, його помічником – В. Фальц-Фейн. Обидва дворянина чимало зробили для поліпшення організації допомоги пораненим і хворим військовим під час знаходження лазарету на Далекому Сході, виконуючи свої обов'язки безкоштовно [17, 91]. Значну роботу проводив у роки російсько-японської війни Херсонський губернський дворянський комітет зі збору пожертвувань для надання допомоги хворим і пораненим воїнам і їхнім родинам [18].

Населення підтримувало благодійну діяльність Російського товариства Червоного Хреста. У губерніях Півдня України створювалися дамські комітети й майстерні для виготовлення білизни та теплих речей для військових. Такі комітети очолювали жінки-дворянки. Як правило, вони були дружинами місцевих чиновників високого рангу. Діяльність дамських комітетів у південноукраїнських губерніях, як і в інших регіонах країни, була безкоштовною.

Дворянство надавало Червоному Хресту значну кількість безкоштовних помічників, які працювали в тилу і в армії як уповноважені Червоного Хреста. Незалежно від цього дворяни та дворянські товариства робили значні пожертвування на Червоний Хрест, а також разом із установами РТЧХ брали участь у формуванні загонів, наповненні складів необхідними предметами спорядження, у заготовленні білизни, у поставках вина та продуктів харчування тощо.

Активно офірувало кошти дворянство Півдня України. Доцільно уточнити, що це не завжди були великі суми, однак значний кількісний показник учасників благодійних акцій у результаті давав чималі грошові ресурси. Зокрема, серед катеринославських дворян-благодійників слід відзначити: Є. Афанасьєва, І. Беккера, О. Беккер, Е. Бродського, С. Букреева, графа Воронцова-Дашкова, Г. Гелло, М. Головкову, Грекову, Є. Григор'єву, П. Григор'єва, Губареєву, С. Деконського, Н. Делімарську, Г. Добровольського, С. Євєцького, І. Євєцьку, М. Катеринича, Г. Кашаєва, С. Клімова, Є. Кононович, Г. Кох, М. Кох, С. Краснокутського, княгиню Є. Кудашеву, М. Ланшина, Т. Ларина, В. Леонова, Л. і Ю. Леонових, Ю. Максимова, О. Манькова, Міллера, Ф. Монічетті, К. Ошкала, Є. Петровського, барона Х. Розенберга, Г. Рудіцина, П. Савицького, М. і Є. Сафонових, спадкоємців Тарнопольського, І. Татаринова, В. Тимченка, В. Фрей, Я. Чернова [12, 1 – 2; 19, 1 – 3; 20, 1; 21, 1]. Жертвувало кошти на потреби армії й дворянство Бессарабії. Наприклад, А. Базницька, М. Лучинська,

В. Навроцький, Н. Крупенська, князь Д. Святополк, К. Фрумусакі-Мурзу, Б. Янушевич та ін. [22, 25; 119; 24, 21, 96; 25, 56]. Як правило, розмір пожертвування варіювався в середньому від 5 до 100 руб., хоча траплялися й більші суми: у Бессарабській губернії Х. Ануш 600 руб., А. Крупенська 205 руб. 76 к., А. Лермонтова 553 руб. 63 к., барони В. і Д. Стюарт 595 руб.; у Катеринославській губернії Є. Брунетто 200 руб., Л. Орлов 150 руб., В. Павлова 200 руб. та ін. Також значного поширення набула така форма збору пожертвувань на потреби війни, як розповсюдження серед дворян спеціальних підписних листів. Крім графи із зазначенням, хто і скільки пожертвував, обов'язково уточнювалося, на які цілі офірували гроші.

Пожертвування могли бути разовими, систематичними, приуроченими до певних визначних дат чи подій у житті держави або на фронті. Їхні форми також були досить різноманітними: гроші, продовольство, фураж для худоби, речі, особиста білизна, взуття, сірники, тютюн, медикаменти, перев'язувальні матеріали, медичні препарати й обладнання. Зокрема, нобілітет Катеринославської губернії лише впродовж місяця 1904 р. пожертвував такі речі: Березовські: 15 п. кальсонів, 15 шт. сорочок, 12 рушників, 40 п. кальсонів, 6 простирадл, 6 наволочок верхніх, 12 носових хусток, 3 теплих ковдри, 70 арш. полотняних бинтів; Верьовкіна: 6 шт. простирадл, 329 арш. полотна, 15 арш. байки, 15 арш. бумазеї; Є. і М. Вестінгаузени: 200 шт. хустинок; Т. Галковська: 136 арш. полотна, 20 п. шарпеток, 7 рушників; Григор'єва: 40 арш. полотна, 63 арш. бумазеї, 1 ручну швейну машину; Гротто-Слепіковська: 200 арш. бумазеї; Дем'яновська: 2 п. кальсонів, 1 сорочку, 1 фуфайку, 1 башлик сукон., 6 п. онуч; Дмитрієва: 21 арш. полотна, 3 шт. посудних рушників; Єгорова: 30 арш. бязі; Карпінський: 25 арш. вігоні; Є. Клінгенберг: 25 арш. полотна; Є. і В. Корсаки: 2 шт. байкових ковдр, 59 арш. полотна; Є. Ланшина: 77 арш. полотна; В. Малама: 105 арш. бумазеї, 12 дюж. гудзиків, 103 арш. ситцю; М.М. Мірошніченко: 20 арш. зефіру, 10 шт. вовняних ковдр, 31 арш. полотна; Міукова: 3 п. кальсонів, 12 шт. рушників; П. Папчинський: 50 арш. полотна; Є. Петровська: 1 ручну швейну машину; пані Полторжицька: 66 арш. полотна, 12 шт. носових хусточок; Попова: 30 арш. бумазеї; Розінова: 26 арш. полотна, 8 арш. бумазеї; М. Сахаров: 7 шт. кальсонів; С. Тарловська: 15 шт. сорочок; Філіппова: 18 шт. рушників; М. Харченко: 68 арш. полотна [26, 223 – 224]. Безперечно, щомісячні звіти про пожертвування речами від дворян у періодичних виданнях у масштабах чотирьох південноукраїнських губерній мають вражаючий вигляд.

Цікавим видається факт, що благодійність у дворянському середовищі мала родинний характер: до лав структурних підрозділів РТЧХ входили батьки, діти, дружини, брати; у добродійних акціях брали участь сім'ями. Наприклад, в архівній справі періоду російсько-японської війни повідомлялося про пожертвування «на користь Червоного Хреста» в Олександрійському повіті Херсонської губернії від дворянської родини Екскузовичів: Олександра Васильовича (50 руб.), Олександри Миколаївни (10 руб.) та Михайла (5 руб.) [27, 118]. Значні пожертвування

на утримання Таврійського лазарету Червоного Хреста імені імператриці Олександри Федорівни робили представники роду Фальц-Фейнів. Зокрема, у звіті за 1904 р. зазначалося, що Володимир Едуардович Фальц-Фейн офірував 460 руб. і 200 пуд. пшениці, Фрідріх Едуардович – 2 тис. 323 руб., а Олександр Іванович – 100 руб. [28, 9 – 11].

Зброя та методи її застосування у військових баталіях Першої світової війни призводили до значних втрат особового складу російської армії. Такої кількості поранених та скалічених не було в попередніх війнах. Необхідність піклування про постраждалих спричинила заснування чималої кількості організацій благо-дійного спрямування.

Після початку Першої світової війни московський губернський предводитель дворянства О. Самарин запропонував предводителям дворянства губерній країни зібратись у Москві для обговорення питання про участь дворянських товариств у справі надання допомоги хворим і пораненим воїнам. За прикладом накопиченого в ході російсько-японської війни досвіду вирішили, щоб губернські дворянські зібрання створили загальну організацію допомоги пораненим; обрали по два представники від кожного дворянського зібрання на всеросійський з'їзд з означеного питання; сформували загальну касу з пожертвувань регіональних дворянських товариств. Першочергове завдання Загальнодворянської організації полягало в тому, щоб сприяти обладнанню потягів для перевезення хворих і поранених воїнів від розподільного до окружних пунктів, влаштуванню складів на деяких розподільних пунктах, спорядженню вагонів-теплушок [29, 1 – 2].

У серпні 1914 р. до Загальнодворянської організації допомоги хворим і пораненим воїнам приєдналися представники дворянства сорока двох губерній, а загальні відрахування в розпорядження цього об'єднання сягнули 1 млн 314 тис. 345 руб. [29, 10]. Для формування капіталів губернські дворянські зібрання за згодою своїх членів вводили додатковий збір. На початку війни він становив 2,5 к. з одного члена зібрання, а через рік у деяких губерніях країни зріс до 5 к.

Аналіз показників річного звіту вищезгаданої Загальнодворянської організації засвідчує діяльну участь в її роботі південноукраїнського нобілітету. Зауважимо, увага організації в звітний період була спрямована на поліпшення умов перевезення поранених і хворих у дворянських санітарних потягах, поповнення їхнього особового складу та обладнання, формування нових потягів тощо. У справі заготівлі потрібних запасів білизни Виконавча комісія Загальнодворянської організації акцентувала увагу на внесок нобілітету Херсонської губернії, Бельцького повіту Бессарабської губернії, окремо наголошувала на масштабних поставках Казанського та Херсонського дамських комітетів [30, 10]. Завдяки плідній діяльності шляхетного стану, зокрема південноукраїнського, були заготовлені значні запаси білизни, що дозволило покращити допомогу на Кавказькому фронті. Загалом організація на весну 1915 р. утримувала двадцять один

військово-польовий санітарний потяг та один передовий лікарсько-продовольчий загін, надіслала на передові позиції до 25 тис. од. особистої білизни і теплих речей, мала склад і майстерню з пошиття білизни в Москві, а також відділення складу у Львові [30, 16].

Уже навесні 1915 р. Загальнодворянська організація об'єднала дворянські товариства сорока семи губерній Російської імперії із загальною сумою пожертвувань в 1 млн 439 тис. 158 руб. 81 к. [30, 15]. З наведеної суми внесок представників шляхетного стану Півдня України становив: від бессарабського дворянства 100 тис. руб., від катеринославського – 20 тис., від таврійського – 5 тис. руб., від херсонського – 30 тис. руб. [30, 20 – 21].

Для збільшення ефективності благодійних ініціатив у ході війни дворяни делегували своїх представників до військово-промислових комітетів, комітетів з постачання і спорядження армії, комітетів із закупівлі хліба для армії, до губернських комітетів допомоги біженцям та ін. Участь в роботі таких організацій представників вищого стану сприяла підвищенню ефективності роботи зі збору пожертвувань на потреби фронту і регулюванню контролю над їх справедливим витрачанням. Дворяни вважали за честь входити до складу організацій, котрі займалися збором речей, продовольства, взуття для солдатів і офіцерів. Підтвердимо це прикладами.

У липні 1914 р. у м. Миколаєві створено Товариство допомоги родинам запасних. У правлінні товариства переважали дворяни і чиновники, зокрема голова З. Мязговська, заступник Х. Матвеев, скарбничий О. Зборомирський, секретар І. Синкевич та ін. [31, 43]. Організація своїм завданням визначала збір пожертвувань для родин, які внаслідок мобілізації залишилися без годувальників. У серпні 1914 р. в м. Одесі був організований комітет із догляду за пораненими на чолі з Р. Нікітіною, до котрої долучилося чимало місцевих дворян [32, 3]. У цьому ж місяці виник Дамський комітет, котрий також зосередився на влаштуванні в м. Одесі лазаретів для поранених військових чинів [33, 4]. Шляхетний стан не оминув увагою й Миколаївський комітет допомоги хворим і пораненим воїнам, заснований у вересні 1914 р. під головуванням міського голови М. Леонтовича. Дворяни активно відгукувалися на пропозиції Комітету щодо розташування поранених у власних оселях.

З місцевого дворянства складався Акерманський повітовий комітет із збору пожертвувань на повітряно-військовий флот (1914 р.). Серед його членів згадаємо: Акерманського повітового предводителя дворянства М. Балласа, голову общини Червоного Хреста Л. Белікович, В. Бур'янову, А. Вострухова, М. Гринченка, М. Донченка, М. Смоленського, голову Дамського комітету П. Спіліоті, міського голову Г. Спіліоті, голову Акерманської земської управи А. Ярошевича, А. Ярошевич [34, 2].

У січні 1915 р. був затверджений Комітет допомоги воїнам, які вийшли зі шпиталів в м. Миколаєві Херсонської губернії. Його поява була викликана потребою в піклуванні про військових, котрі одразу після курсу лікування не

мали ні коштів для прожиття, ні роботи. Актив комітету склали представники дворянства: О. Грачов, С. Злочевський, голова Ф. Каноннікова, Х. Матвеев, товариш голови Ф. Петров та ін. [35, 3].

Приватна допомога в справі піклування про хворих і поранених воїнів виявлялася в організації лазаретів, обладнанні й утриманні окремих ліжок, наданні приміщень під лазарети, виготовленні лазаретної білизни, безкоштовній роботі в шпиталях. Наведемо кілька прикладів. Граф Толстой у своєму маєтку в Херсонській губернії влаштував лазарет для сорока поранених воїнів [36, 3]. За сприяння катеринославського дворянина Е. Бродського 6-й піший Катеринославській дружині, котра дислокувалася під м. Очаків, було виділено 2 тис. руб. [37, 23]. За активну допомогу армії золотою нагрудною медаллю на Анненській стрічці від Олександрівського комітету піклування про поранених був нагороджений дворянин Катеринославської губернії М. Величанський [38, 30зв.].

Якщо матеріальні можливості не дозволяли відкрити лазарет, дворяни жертвували гроші на кілька ліжок. Так, восени 1914 р. дворянка Ю. Соболева облаштувала у власному будинку в м. Миколаєві Херсонської губернії сім ліжок для прийому поранених [39, 3].

Помітний внесок у справу надання медичної допомоги на фронті та в тилу в роки Першої світової війни зробило Російське товариство Червоного Хреста. До повноважень РТЧХ на період війн належали: допомога державним органам одягом, медикаментами, продовольством; формування та обладнання пунктів першої допомоги пораненим; формування та утримання пунктів харчування та відпочинку при залізницях і евакопунктах; організація евакуації поранених та хворих солдатів; утримання військових лікарень; допомога й утримання військових інвалідів тощо. Нобілітет південноукраїнських губерній брав участь у роботі регіональних відділень РТЧХ. В архівних справах збереглося багато документальних свідчень про нагородження дворян за благодійну діяльність. Наприклад, на початку 1917 р. за клопотанням уповноваженого Російського Червоного Хреста до нагород були представлені такі представники дворянства: голова Новомосковського комітету рухомого шпиталю від населення Катеринославської губернії Н. Варавіна, а також Н. Делімарська, Г. Захарова, голова Луганського комітету того ж шпиталю В. Ільєнко, начальник лазарету П. Колесников, М. Краснокутська, О. Круцко, Л. Литвиненкова, А. Миргородська, голова Бахмутського повітового комітету того ж шпиталю В. Пестерева, голова Нікопольського комітету того ж шпиталю А. Струковатська, сестри милосердя баронеси В. і Н. Фон-Гейкінг, В. Хлодовська, З. Шошина та ін. [40, 3 – 4].

Отже, з перших днів російсько-японської та Першої світової воєн набула актуальності проблема організації медичної і соціальної допомоги пораненим і хворим воїнам, її вирішенням зайнялись вже існуючі та новостворені організації благодійного спрямування. Представники дворянства і безпосередньо, і через активну участь у роботі товариств допомагали постраждалим. Форми такої допомоги були досить різноманітними: грошові пожертвування, збирання

речей, надання безкоштовних послуг, відкриття лікувальних закладів тощо.

Традиції кращої частини дворянства, вихованої в душі військового служіння Батьківщині, щира релігійність сприяли тому, що благодійність даного стану найбільш дієво проявлялася в період військових зіткнень. Важливо підкреслити, що організація благодійної допомоги виходила за рамки дворянського стану, вона мала всестановий характер.

Джерела та література:

1. Цеглеев Э.А. *Благодетельность в Вятской губернии в эпоху наполеоновских войн* / Э.А. Цеглеев // *Современные научные исследования и инновации*. – 2014. – № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.snauka.ru/issues/2014/04/33986>
2. Содоль В.А. *Благодетельная деятельность духовенства Кишиневской епархии а начальном этапе Первой мировой войны (по материалам «Кишиневских епархиальных ведомостей»* / В.А. Содоль // *Русин*. – 2014. – № 4 (38). – С. 30 – 46.
3. Шмакова Н.Н. *Оренбургская пресса о милосердии и благотворительности в годы Первой мировой войны* / Н.Н. Шмакова // *Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. Электронный научный журнал*. – 2014. – № 1 (9). – С. 118 – 124 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vestospu.ru>
4. Кайдышева Н.Н. *Организация помощи больным и раненым воинам в Пермской губернии в годы Первой мировой войны* / Н.Н. Кайдышева // *Вестник Челябинского государственного университета*. – 2015. – № 2 (357). *История*. – Вып. 62. – С. 101 – 107.
5. Кадневский В.М. *Благодетельность дома Романовых в годы Первой мировой войны* / В.М. Кадневский // *Вестник Омского университета*. – 2014. – № 3. – С. 109 – 112.
6. Тарасов А. *Пропаганда благодійності на користь військовослужбовців та їхніх сімей у пресі м. Одеси (липень – вересень 1914 р.)* / А. Тарасов // *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. – 2015. – № 4 (10). – С. 36 – 44 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vim.gov.ua/index.php/>
7. Волканова Н.В. *Бессарабські дворяни у фінансовій допомозі армії (1904 – 1905 рр.)* / Н.В. Волканова // *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: збірник науковий праць. Серія «Історичні науки»*. – Ізмаїл, 2016. – Вып. 34. – С. 37 – 41.
8. Купченко В.П. *Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва)* / В.П. Купченко, Ж.І. Серга // *Архіви України*. – 2014. – № 4 – 5. – С. 24 – 34.
9. Борщук Е.Д. *Частная благотворительность в России в условиях Первой мировой войны как элемент в выявлении патриотических настроений* / Е.Д. Борщук // *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. – 2008. – № 84. – С. 59 – 65.
10. Ісса Т.В. *Роль приватних дворянських лазаретів в організації медичної допомоги під час Першої світової війни* / Т.В. Ісса // *Історичні студії суспільного прогресу*. – 2014. – Вып. 1. – С. 12 – 16.
11. Ісса Т.В. *Благодійницька діяльність представників дворянства Київської губернії в роки Першої світової війни* / Т.В. Ісса // *Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць. Серія: Історія*. – Одеса, 2013. – Вып. 29. – С. 53 – 58.
12. *Хроника – I Благодетельность в России* // *Трудовая помощь*. – 1904. – № 8.
13. Савич Г.Г. *Новый государственный строй России. Справочная книга* / Г.Г. Савич. – СПб.:

- Типография Акционерного Общества Брокгауз-Ефрон, 1907. – 602 с.
14. Національний архів Республіки Молдова (далі НАРМ). – Ф. 88. – Оп. 2. – Спр. 87.
 15. НАРМ. – Ф. 88. – Оп. 2. – Спр. 106.
 16. Список лиц и учреждений, от коих поступили с 15 февраля по 1 марта 1904 г. пожертвования в Красный Крест, в виду войны с Японией // Вестник Екатеринославского земства (далі ВЕЗ). – 1904. – № 10.
 17. Задерейчук А.А. Таврический лазарет в военных конфликтах Российской империи начала XX века и участие в нем В.Э. Фальц-Фейна / А.А. Задерейчук // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип. 71 (№4). – С. 90 – 96.
 18. Отчеты Херсонского губернского дворянского и Херсонского губернского дворянского дамского комитетов о деятельности их и пожертвованиях, поступивших в комитеты для оказания помощи больным и раненым воинам, их семьям и на усиление военного флота во время Японской войны 1904 и 1905 гг. – Одесса, 1913. – 144 с.
 19. Список лиц и учреждений, от коих поступили с 1 по 15 марта 1904 г. пожертвования в Красный Крест, в виду войны с Японией // ВЕЗ. – 1904. – № 4 – 15.
 20. Список лиц и учреждений, от коих поступили с 1 по 15 мая 1904 г. пожертвования в Екатерининское управление Красного Креста, в виду войны с Японией // ВЕЗ. – 1904. – № 21 – 22.
 21. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі КУІА). – Ф. 770. – Оп. 1. – Спр. 17.
 22. КУІА. – Ф. 770. – Оп. 1. – Спр. 21.
 23. НАРМ. – Ф. 88. – Оп. 2. – Спр. 104.
 24. НАРМ. – Ф. 88. – Оп. 2. – Спр. 107.
 25. Список пожертвованных вещами в Екатеринославский комитет «Красного Креста» с 9 по 20 февраля включительно // ВЕЗ. – 1904. – № 9.
 26. Держархів Херсонської обл. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 78.
 27. Краткий отчет о приходе и расходе денежных и вещевых пожертвований на Таврический лазарет имени ее императорского величества государыни императрицы Александры Федоровны и инвентарь лазарета. – Симферополь: Таврическая губернская типография, 1904. – 56 с.
 28. Доклад временной исполнительной комиссии Общедворянской организации помощи больным и раненым воинам съезду представителей объединившихся дворянских обществ. – Москва: Типо-Литография И.М. Машистова, 1914. – 11 с.
 29. Краткие сведения о деятельности Общедворянской организации по оказанию помощи больным и раненым воинам за время с 15 октября 1914 г. по 1 марта 1915 г. – Москва, 1915. – 34 с.
 30. Держархів Миколаївської обл. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 1717.
 31. Помощь раненым // Одесский листок. – 1914. – № 229 (28 августа).
 32. Помощь раненым // Одесский листок. – 1914. – № 212 (11 августа).
 33. КУІА. – Ф. 770. – Оп. 1. – Спр. 36.
 34. Отчет о деятельности Николаевского комитета помощи воинам, вышедшим из госпиталей за 1915 г. – Николаев: Электрическая типография Е.И. Дорфмана, 1916. – 11 с.
 35. Помощь раненым // Одесский листок. – 1914. – № 227 (26 августа).
 36. Постановления Чрезвычайного Верхнеднепровского уездного земского собрания 15 июля 1915 года. – Верхнеднепровск, 1915.
 37. Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1257.
 38. Держархів Миколаївської обл. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 1716.
 39. Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1374.

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ ПОДДЕРЖКА АРМИИ ДВОРЯНСТВОМ ЮЖНОУКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ В ВОЕННЫХ ДЕЙСТВИЯХ НАЧАЛА XX В.

На материалах архивных источников и периодики того времени освещаются главные аспекты благотворительной деятельности дворянства в направлении поддержки пострадавших, раненых и больных военнослужащих. Раскрываются основные формы и методы содействия представителями благородного сословия облегчению социального положения в стране в условиях русско-японской и Первой мировой войн. Внимание уделяется как действиям отдельных лиц, так и объединенным дворянским инициативам в границах исследуемых губерний и уездов в их составе.

Ключевые слова: русско-японская война, Первая мировая война, дворяне, пожертвования, оказание помощи, раненые, южноукраинские губернии.

© **Natalia GONCHAROVA**

THE CHARITABLE SUPPORT OF THE ARMY BY NOBILITY IN SOUTH UKRAINIAN PROVINCES IN THE HOSTILITIES OF THE EARLY XX CENTURY

The main aspects of the charitable activities of the nobility in the direction of support for the victims, the wounded and sick soldiers covered on materials of the archival sources and periodicals. The basic forms and methods of the promoting members of the nobility alleviate the social situation in the country in conditions of Russian-Japanese War and World Wars reveals. Attention is paid to how the actions of individuals, and the united noble initiatives within the boundaries of the studied provinces and districts in their composition.

Charity is certainly a socially significant occupation in the modern world, because many people are faced today with the influence of negative phenomena (social and economic instability, poverty, war), and are in need of support and assistance). That is why the problem is investigated sufficiently relevant for the present time.

The methodology of this study is based on the general scientific principles (historicity, objectivity, scientific) and historical and scientific methods (historical-genetic, historical and typological, historical and comparative, chronological) that enabled to objectively reveal the contents of the charitable activities of representatives of the nobility analyzed provinces in military terms.

Archival cases on the history of Bessarabia's, Ekaterinoslav's, Tauride's and Kherson's

provinces before and during large-scale military conflicts of the early twentieth century show the mood of the population of the South Ukrainian region of the Russian Empire were mostly patriotic. Actively provide military assistance to the local nobility, charity whose support was manifested in various forms.

The most common form of the nobility charity money was sacrifice. It is advisable to clarify that this is not always a large amount, but significant quantitative measure participant's charity events as a result of giving a lot of money resources. The upper class has collected money for the needs of the army and the so-called general subscription within the Russian Empire. Charitable collections organized South Ukrainian nobility for certain items: for the army, navy to gain the benefit of the wounded, and so on.

Along with monetary donations to a considerable extent the South Ukrainian nobility sacrificed to the needs of the army of various kinds of fabric, blankets, bed linen, towels, linen for the wounded and sick soldiers, dressings etc.

Thus, the South Ukrainian provinces nobility played a significant role in support of the army, the wounded and sick soldiers in time of war the Russian Empire in the early twentieth century. Noble charity had its own specificity and focus, not spontaneously carried out, and in the framework of corporate self-government bodies, and wore estate character. The motivation charitable work of the best representatives of the nobility was based on the principles of Christian charity and philanthropy.

Key words: *Russian-Japanese War, World War I, the nobles, donations, aid, wounded, South Ukrainian provinces.*

УДК 94 (477) "1941/1945"

© Роман ШЛЯХТИЧ

**ПІДПІЛЛЯ ОУН(Б) НА РУДНИКАХ КРИВОГО РОГУ
В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944 рр.)**

Розглядається діяльність націоналістичного підпілля на рудниках Кривого Рогу. На основі залучення раніше невідомих матеріалів з архівів радянських спецслужб доведено, що на території щонайменше п'яти рудників міста в роки окупації діяло організоване націоналістичне підпілля.

Ключові слова: ОУН(б), рудники, підпільна мережа, агітаційно-пропагандистська робота, саботаж.

14 серпня 1941 р. Кривий Ріг окупували німецькі війська. Відтоді майже впродовж трьох років місто перебувало під контролем нацистів, а містяни намагалися вижити за цих нестандартних умов. Частина населення влаштувала своє життя в окупованому місті, однак знайшлися й такі, хто став на шлях боротьби з німецькими загарбниками. Нині найбільше досліджень присвячено діяльності радянського підпілля на Криворіжжі. Серед таких праць слід відзначити колективні роботи: «Кривому Рогу 200. Историко-экономический очерк» та «Історія місті і сіл Української РСР. Дніпропетровська область» [14; 11]. Крім того, цей аспект висвітлено в дослідженнях істориків М. Слободянюка та І. Шахрайчука і місцевого краєзнавця О. Мельника [16; 15]. Так, в одному з останніх досліджень «Кривий Ріг: Лихоліття 1941 – 1945 рр.» доведено, що у Кривому Розі в роки німецької окупації налічувалося 18 підпільних комітетів, організацій та груп [13]. Загалом у місті в роки окупації діяло не менше ніж 314 підпільників, 32 партизани і 163 симпатизи радянських підпільних організацій [13, 137; 143]. Деякі з них оперували й на рудниках Кривого Рогу, а саме: група, очолювана В. Сингирцевим та група «Дзержинець», очолювана І. Демиденком, діяли на руднику імені Дзержинського; група, очолювана М. Гриньовим, діяла на Червоногвардійському руднику [14, 88 – 90]. Члени цих груп вчиняли акти саботажу, диверсій, вели агітаційно-пропагандистську роботу і, без сумніву, зробили посильний внесок у боротьбу з німцями. Утім, з відкриттям доступу до Державного архіву СБУ Дніпропетровської області виявилось, що не тільки радянські

підпільники та партизани діяли на Криворіжжі, а досить потужним було й націоналістичне підпілля в регіоні.

Мета статті – визначити основні етапи діяльності націоналістів на території рудників Кривого Рогу.

Перші члени ОУН, які з'явилися в Кривому Розі вже в серпні 1941 р., діяли відповідно до Акта проголошення Української державності від 30 червня 1941 р. Тому спочатку були утворені органи місцевої влади, які мали виразні проукраїнські ознаки. Так, уже 17 серпня 1941 р. один із найактивніших учасників «Криворізького рою» Південної похідної групи Д. Горбачів скликав у місті зібрання інтелігенції, на якому була обрана Міська управа на чолі з інженером С. Шерстюком [3, 62]. У виступі перед членами новообраної управи Д. Горбачів наголосив на необхідності виборів органів місцевого самоврядування, адже таким чином українці починають будувати власну державу [2, 23 зв.]. Тому Міська управа восени 1941 р. діяла під контролем українських націоналістів. Крім того, принаймні два з трьох районів міста очолювали члени або симпатички ОУН(б). Водночас Вечірньокутською управою керував український націоналіст Михайло Кривошапка [5, 40 – 41]. Інший район міста – Фабрично-заводський – очолював Варфоломій Кириленко, який теж симпатизував ідеям ОУН(б) [2, 25 зв.].

У роки окупації Кривого Рогу першочергове завдання німці вбачали в налагодженні роботи підприємств регіону і намаперед у відновленні місцевих рудників. З 1941 р. до 1944 р. на теренах Криворіжжя діяло 13 рудників і щонайменше на території п'яти з них («Першотравневий», «Червоногвардійський», імені Фрунзе, імені Кагановича, імені Леніна¹) діяло організоване націоналістичне підпілля [15, 44]. Загальне керівництво цим підпіллям здійснював очільник Вечірньокутської управи М. Кривошапка.

Найскладнішим питанням історії діяльності ОУН(б) є її структура й особливо кадровий склад. Адже від початку свого існування українські націоналісти боролися підпільно, і конспірація була одним із засобів виживання всієї мережі. Тому лише керівники різного рівня мали інформацію про залучених до ОУН осіб. Так, один із лідерів українських націоналістів на руднику імені Леніна Барабаш на допитах розповів про всіх відомих йому націоналістів на рудниках. Згідно з його показами націоналістичну діяльність у Вечірньокутській управі проводили вже згадуваний М. Кривошапка та його заступник Д. Ганзенко. Вони зуміли завербувати та поставити старостами рудникових поселень осіб, які або були членами ОУН, або симпатизували її ідеям. Так, рудникову управу на руднику імені Леніна з листопада 1941 р. очолював П. Барабаш, а із січня 1942 р. він почав керувати націоналістичним підпіллям на руднику [5, 40 зв., 41]. На території Першотравневого рудника управу очолював Семен Дядик, який так само керував націоналістичною діяльністю в поселенні. Очільником управи рудника імені Кагановича був Микола Размус, і він також був керівником місцевого націона-

¹ Василя Гададу вбили німці 9 вересня 1943 р. До цього часу проводив активну націоналістичну діяльність і мав зв'язок із націоналістичним підпіллям на рудниках.

лістичного підпілля [5, 47]. Старостою поселення в межах Червоногвардійського рудника працював Микола Каламурза, який так само очолював націоналістичне підпілля в своєму регіоні [5, 48]. Отже, упродовж осені 1941 р. націоналісти намагались опанувати органи місцевої влади, усвідомлюючи, що доля української революції вирішуватиметься на місцях. Тому в 1941 р., коли ставлення німців до українських націоналістів було цілком лояльним, останні намагались якнайбільше органів влади наповнити «своїми людьми». Їх спеціально відшукували серед антирадянськи налаштованих містян.

Відомо, що відразу після створення Криворізької міської управи в її складі почав діяти статистичний відділ, яким керував Петро Петій. Він вів облік колишніх «петлюрівців, учасників СВУ та інших антирадянських елементів [2, 21 зв.]. Саме такі особи мали стати кістяком націоналістичної організації в місті. Цією інформацією володів і М. Кривошарпа (заарештований у 1936 р. – Авт.), тому намагався вербувати осіб, чиї родичі або вони самі були засуджені радянською владою, як правило, за антирадянську діяльність. Багато таких громадян було і на криворізьких рудниках. Так, П. Барабаш був засуджений у 1922 р. на 8 років за участь у СВУ, тому саме йому М. Кривошарпа запропонував очолити управу на руднику імені Леніна [5, 6 зв.].

П. Барабаш завербував до ОУН свого родича Михайла Барабаша та його сина Венедикта. Старший Барабаш у роки визвольних змагань 1917 – 1921 рр. виступав проти більшовиків на боці С. Петлюри, а пізніше – отамана Григор'єва [7, 148 зв.]. Радянська влада засудила батьків М. Барабаша за те, що не видали сина. Пізніше на руднику імені Леніна вибудувалася ціла підпільна націоналістична мережа, активними членами якої були завербовані П. Барабашем Яків Курінний та Антон Мирошніченко. Першого засудила радянська влада в 1938 р. А в А. Мирошніченка в 1930 р. засудили брата. Отже, місцевий актив ОУН(б) склали особи з проукраїнськими поглядами, які не мали особливих симпатій до радянської влади. Саме така «кадрова політика» сприяла діяльності мережі ОУН на рудниках після початку німецьких репресій. Але восени 1941 р. ОУН існувала в місті легально.

Більшість майбутніх учасників націоналістичного підпілля на рудниках дізналися про наявність ОУН саме в цей час. Так, місцевий мешканець Іван Петров на допиті свідчив, що в 1941 р. на вулицях Кривого Рогу можна було побачити лозунги: «Геть Москву, хай живе Соборна Україна», «Хай живе вождь українських націоналістів Бандера». Член ОУН Я. Курінний під час допиту зазначав, що в серпні 1941 р. біля управи рудника імені Леніна на вітрині він бачив листівку, у якій йшлося про те, що в Україні діє Організація українських націоналістів із центром у Львові, яка прагне до об'єднання Східної та Західної України в єдину державу [8, 28]. Крім того, у різних місцях цього рудника висіли оголошення такого змісту: «При клубі Колачевського рудника проводиться запис у партію українських націоналістів. Охочі записатися можуть звертатися до пана

Мирошниченка, секретаря організації» [6, 26]. Насправді в об'яві йшлося не про партію, а про «Просвіту», яку справді очолював А. Мирошниченко.

5 жовтня 1941 р. на Колачевському руднику відбулося зібрання місцевих мешканців, на якому виступив Я. Курінний із пропозицією створити «Просвіту». Така організація врешті з'явилася, і очолив її А. Мирошниченко. До складу правління входили: Я. Курінний, М. Барабаш, І. Неведаило, І. Хоменко, І. Бабич, Б. Євтухов та інші [8, 52]. Ще одна «Просвіта» була створена на території Червоногвардійського рудника в грудні 1941 р. Її керівником став місцевий учитель Володимир Сидоренко [5, 323, 323 зв.]. Як відомо, основне завдання «Просвіти» полягало в пропагуванні націоналістичної ідеології серед місцевих мешканців. Красномовно про це свідчили зовнішні атрибути цієї організації. Так, на руднику імені Леніна у фойє клубу, де розміщувалася «Просвіта», висів лозунг «Переяславська рада стала могилою козацької держави». Також у приміщенні були розвішені портрети С. Петлюри, С. Бандери та інших [6, 27]. У Вечірньокутському районі діяли три драматичні гуртки, а також гуртки струнних та духових інструментів. Приміром, із грудня 1941р. до березня 1943 р. при клубі Червоногвардійського рудника працював драматичний гурток, керівником якого був Петро Тарасенко [5, 322 – 323].

Крім постановки п'єс українських драматургів та виконання українських пісень, могутнім чинником поширення націоналістичної ідеології серед мешканців рудникових поселень були бесіди та лекції, які проводилися членами «Просвіти». Так, освітня громадська організація на руднику імені Леніна провела кілька засідань, на яких обговорювалися питання розвитку українського мистецтва. На цьому ж руднику членам гуртків періодично читалися лекції з історії України за книгами Д. Дорошенка та М. Грушевського [5, 55]. А в листопаді 1941 р. члени «Просвіти» цього ж рудника провели в клубі зібрання, на якому були й місцеві мешканці. Одному з присутніх на цьому зібранні, Якову Ревенку, запам'ятався виступ члена правління «Просвіти» Івана Хоменка. Зі слів Я. Ревенка, виступ був такого змісту: «Панове, нас німці визволили з-під гніту жидо-більшовиків, і тепер Україна буде самостійною. Тепер ми будемо жити по-новому, по-українському. Ми виховаємо нові кадри, кадри українців, які будуть незалежні ні від кого. Це будуть люди не такі, як комсомольці та більшовики. Ми будемо жити так, як нас учив Симон Петлюра і як нас зараз учить Степан Бандера: «Стояти один за всіх і всі за одного». Тоді ми будемо непереможні, як німецька армія. Я вас закликаю до армії Степана Бандери «Січі»², щоб захищати свою незалежну, вільну Україну» [8, 52]. У такий спосіб місцевим мешканцям намагалися донести кілька ідей. По-перше, українські націоналісти прагнуть до створення незалежної Української держави. По-друге, для її створення необхідні молоді люди, виховані в проукраїнському дусі. По-третє, замість культу радянських вождів представники ОУН намагалися запровадити культ українських

² Йдеться про молодіжну військово-патріотичну організацію «Січ». Представники похідної групи намагалися створити її в закладах освіти міста на західноукраїнський взірєць. Однак у Кривому Розі жоден з осередків «Січі» так і не був цілковито створений.

героїв. Крім того, повторюючи штампи німецької пропаганди, українські націоналісти ототожнювали панівний прошарок радянського населення з євреями, граючи на антисемітських настроях деяких містян.

Однак доволі швидко проукраїнська діяльність ОУН пішла в розріз із німецькою політикою щодо окупованих територій. Тому 25 грудня 1941 р. айзандкоманда Ц/5, яка базувалась у Києві, видала наказ усім постам поліції безпеки та СД райхскомісаріату «Україна» арештовувати й таємно страчувати без суду членів ОУН С. Бандери [12, 208]. А вже 1 січня 1942 р. приміщення Криворізької міської управи було оточене німцями, у деяких відділах були проведені обшуки, під час яких виявлена націоналістична література [5, 263]. Після цього розпочалися арешти членів та симпатиків ОУН(б) у місті. Узимку 1942 р. майже повністю був ліквідований міський провід ОУН(б), а націоналісти в районах міста перейшли в підпілля. Не стали винятком і рудникові поселення на півночі Кривого Рогу. Так, 26 грудня 1941 р. на руднику імені Леніна був заарештований гестапо очільник місцевої «Просвіти» А. Мирошниченко. Йому було інкриміновано антинімецьку агітацію та прослуховування радіоприймача, який таємно зберігався в клубі. Разомі з ним були заарештовані секретар клубу рудника та «Просвіти» Петро Хлевной та завгосп клубу Павло Гнатченко [7, 138]. Проте під арештом вони перебували недовго і за кілька тижнів вийшли на волю.

Ці репресії продемонстрували, що ситуативна співпраця між ОУН(б) та німцями завершилася. З появою у Дніпропетровській області нових націоналістичних кадрів із Західної України стало зрозуміло, що подальша діяльність ОУН у регіоні буде підпільною. Так, у Дніпропетровську було відновлено провід Південно-східних українських земель, яким керував В. Кук («Леміш», «Степан»), а більшу частину референтур очолили західноукраїнські кадри. У Кривому Розі ситуація була трохи іншою, адже керівні посади в окружному та міському проводах упродовж 1942 – 1943 рр. посідали місцеві мешканці. Так, Криворізький окружний провід узимку 1942 р. очолював спочатку М. Кривошاپка («Козак»)³, а після його від'їзду (лютий 1943 р.) – В. Гадада («Юрко», «Олесь»)⁴. У Кривому Розі місцеву націоналістичну організацію очолив Михайло Захаржевський («Олесь»)⁵ [10, 15].

Упродовж 1942 – 1943 рр. націоналістичною роботою на рудниках північної частини міста продовжував керувати М. Кривошاپка. Саме в цей час на рудниках і розпочинається створення розгалуженої підпільної мережі. Так, керівник управи рудника імені Леніна П. Барабаш був завербований до ОУН(б) М. Криво-

³ Михайло Кривошاپка проводив досить активну націоналістичну діяльність у місті впродовж 1942 р. У цей час він продовжував керувати Фабрично-заводським районом, і створення підпілля на рудниках було цілковитою його заслугою. Зі слів його доньки, він виїхав із міста в грудні 1942 р. [4, 19 зв.].

⁴ Василя Гададу вбили німці 9 вересня 1943 р. До цього часу проводив активну націоналістичну діяльність і мав зв'язок із націоналістичним підпіллям на рудниках.

⁵ Постаць Михайла Захаржевського і досі викликає багато запитань. Адже відомо, що в повоєнний час він був організатором псевдооунівської мережі на Сході України, яка діяла під контролем НКДБ. На початку війни по лінії НКДБ він отримує наказ повертатися до Кривого Рогу і «втертися у довіру» до нової влади [1]. Проте саме М. Захаржевський та М. Кривошاپка впродовж 1942 р. досить активно організували та керували підпіллям у місті та на рудниках.

шапкою в січні 1942 р. П. Барабашу потрібно було організувати й очолити націоналістичне підпілля на руднику. Для цього він мав підібрати трійку перевірених осіб. Двох із них – А. Мирошниченка та Я. Курінного – М. Кривошапка вже підготував для підпільної роботи, а третього П. Барабашу необхідно було знайти самостійно. Невдовзі був знайдений і третій – керівник поліції на руднику імені Леніна Юрій Судорженко [5, 52, 52 зв.].

Далі підпільна мережа тільки розширювалась. Улітку 1942 р. П. Барабаш знайомить з М. Кривошапкою свого родича М. Барабаша. І в серпні 1942 р. останній за пропозицією М. Кривошапки очолює управу рудника імені Леніна, а в жовтні того ж року М. Барабаш був завербований до ОУН(б) [7, 149]. Натомість М. Барабаш у листопаді 1942 р. завербував до ОУН(б) Федора Реву, який на той час працював при управі рудника імені Леніна, а з травня 1943 р. – у кооперативному товаристві на цьому ж руднику [7, 128]. Ф. Рева виконував роль зв'язкового між М. Барабашем та іншими керівними членами підпілля. Ще одним зв'язковим був В. Барабаш, який був залучений до націоналістичного підпілля своїм родичем П. Барабашем улітку 1942 р. [7, 26]. Досить активним членом націоналістичного підпілля на руднику імені Леніна був Петро Стець, який із листопада 1942 р. й до смерті (листопад 1945 р.) керував націоналістичним підпіллям на руднику [5, 42 зв.]. Загалом, зі свідчень П. Барабаша, відомо, що на руднику імені Леніна до націоналістичного підпілля належали 39 осіб.

У межах Першотравневого рудника націоналістичним підпіллям керував С. Дядик. Він підтримував зв'язок із П. Стецем та П. Барабашем. Основне завдання націоналістів серед мешканців місцевого поселення полягало в розповсюдженні націоналістичної літератури. Цією діяльністю, крім керівника, займалися також Федір Мирошниченко – завідувач клубу рудника та Пономаренко – керівник драматичного гуртка цього ж клубу [5, 47, 47 зв.].

Націоналістичне підпілля на поселенні рудника імені Кагановича очолював М. Размус. Він був завербований і знаходився на зв'язку в М. Кривошапки. Крім того, націоналістичну діяльність здійснювали і старости найближчих до рудника поселень: Іван Мирошниченко – староста поселення Рибасово; староста рудникового поселення Суха Балка (прізвище та ім'я невідомі. – Авт.). Активну роль у підпіллі відіграв секретар рудникової управи Калиниченко. Загалом до складу підпілля на цьому руднику входило 7 осіб [5, 47 зв., 48].

На поселенні Червоногвардійського рудника керував підпіллям М. Каламурза. До підпільної мережі також належали староста рудникового поселення Шевченко та завідувач місцевого магазину Іван Онищенко [5, 48, 48 зв.].

Крім мешканців рудникових поселень, визначну роль у націоналістичному підпіллі відігравали вихідці із Західної України. П. Барабаш називає 6 «західняків», які брали активну участь у діяльності місцевого підпілля, а саме: Роман Луговий – касир споживспілки на руднику імені Леніна; В. Гадада («Олесь») – уже згадуваний керівник Криворізького окружного проводу; «Петро» – представник

Криворізького окружного проводу ОУН(Б); «Клава»⁶ – емісар крайового проводу ОУН(Б), яка здійснювала підготовку та відправку молоді до УПА; Мельник та Усенко, зі слів М. Кривошапки, теж «західняки» [5, 53 зв.].

Таким чином, мережа націоналістичного підпілля впродовж 1942 – 1943 р. на рудниках Криворіжжя створювалася за рахунок місцевих мешканців. Найпотужнішою вона була на території рудника імені Леніна. П. Барабаш, а потім і П. Стець мали тісні зв'язки як з керівниками Криворізького окружного та міського проводів, так і з керманічами підпілля на інших рудниках. Така структура давала можливість досить злагоджено проводити націоналістичну діяльність у межах рудників та місцевих поселень.

З протоколу допиту А. Мирошниченка стало відомо, що підпілля ОУН(Б) на рудниках проводило таку роботу:

1. Здійснювало усну агітацію, а також розповсюджувало націоналістичну літературу.

2. Саботувало заходи німців щодо відправлення населення до Німеччини та виконання натуральних повинностей.

3. Готувало та проводило теракти, спрямовані проти німецьких ставлеників, які обіймали відповідальні посади.

4. Залучало до підпілля нових членів [7, 143].

Агітаційно-пропагандистська робота була однією з пріоритетних у діяльності націоналістичного підпілля. Як відомо, пропаганда може бути усною або письмовою. Серед методів усної пропаганди перевага надавалася індивідуальним бесідам. Їх проводили члени ОУН(Б) з особами, яких залучали до націоналістичної діяльності. Пріоритетними темами таких бесід були: ОУН(Б) бореться за створення Української самостійної соборної держави; антинімецька та антибільшовицька діяльність українських націоналістів; Українська повстанська армія – єдина сила, яка може протистояти німецькому та радянському імперіалізмам тощо. Так, у грудні 1942 р. Роман Луговий намагався завербувати до ОУН(Б) мешканку поселення на руднику імені Леніна Ганну Рудай. У процесі бесіди він переконував її, що потрібно боротися з німцями зі зброєю в руках, адже якщо нічого не робити, то німці вивезуть усіх до Німеччини. Крім того, необхідно вести боротьбу за створення власної держави. Таку важливу місію взяла на себе ОУН(Б), тому до неї потрібно долучатися [7, 47 зв.]. Такі розмови здебільшого практикувалися під час вербування нових членів до підпілля. Адже в умовах окупації та жахливих німецьких репресій боротьба з окупантами була однією зі стратегій виживання місцевого населення, а особливо гостро реагували на несправедливість молоді люди. Саме на них і були розраховані такі бесіди. Крім того, повернення радянської влади відкладалося, тому природно, що молодь долучалася до антинімецької боротьби і ставала на бік націоналістичного підпілля. Посилити вплив на нових членів та симпатиків ОУН(Б) мали друковані засоби пропаганди.

⁶ Очевидно, йдеться про Клавдію Коваленко, яка досить активно діяла на рудниках упродовж 1943 р.

На територію Кривого Рогу друкована націоналістична література надсилалася з інших регіонів України, а потім роздруковувалася в місцевих типографіях. Один із керівників націоналістичного підпілля на руднику імені Леніна А. Мирошніченко свідчив, що в червні 1943 р. «Олесь» розповідав йому, що на ст. Карнаватка прибув потяг з агітаційними матеріалами. Про нього дізналися німці. Тоді українські націоналісти замість літератури підклали до потяга розірвані німецькі плакати, які під час обшуку і знайшли німці. А націоналістичну літературу до Кривого Рогу доставили іншим потягом [7, 146]. Натомість П. Барабаш стверджував, що націоналістичну літературу на рудники привозили машинами із західних областей України, а також приносили «західняки» «Клава», «Олесь» та «Петро» [5, 54]. Розмножувалася ця література на двох типографіях, які діяли на поселеннях рудників імені Фрунзе та Першотравневого.

На Першотравневому руднику література розмножувалася на квартирі С. Дядика, а після його арешту – друкаркою управи рудника Марусею [5, 54]. Потужніший друкарський осередок діяв у поселенні рудника імені Фрунзе. Тут у будинку, де мешкала Катерина Сіроштань «Катя», знаходилася друкарська машинка фірми «Зразкова ундервуд» та склограф, за допомогою яких вона виготовляла націоналістичну літературу [7, 160]. Фарбу отримувала від «Олеся», а папір кілька разів їй передавав П. Стець. Усе це приносив на квартиру К. Сіроштань Ф. Рева і 3 – 4 рази передавав надруковані нею листівки П. Стецю [7, 129 – 129 зв.]. Типографія кілька разів змінювала локацію. Так, з 1 червня до 1 липня 1943 р. вона розміщувалася у квартирі Петра Костенка⁷, який мешкав у с-щі Чкалова біля Кривого Рогу. У помешкання до П. Костенка «Катя» змушена була переїхати, адже рятувалася від німецьких облав на молодь, здійснених із метою вивезення населення до Німеччини [7, 96 зв. – 103]. Коли облави припинилися, Федір Рева знову відвіз К. Сіроштань у будинок на руднику імені Фрунзе. Наприкінці жовтня 1943 р. радянські війська визволили групу криворізьких рудників. За таких умов частину обладнання сховала матір «Каті», а друкарську машинку забрали, відступаючи на Захід, «Клава» та «Сергій» [7, 22 зв., 23].

Найпоширенішим видом агітаційно-пропагандистської літератури були листівки. Вони невеликі за обсягом, їх легко було розмножувати, розповсюджувати, а в разі небезпеки ховати. Упродовж 1942 – 1943 рр. на рудниках розповсюджувалися листівки такого змісту: із закликом до поліції і до таємних працівників гестапо з тим, щоб вони не дуже суворо ставилися до місцевого населення і не переслідували націоналістичні нелегальні організації (зима 1942 – 1943 рр.); восени 1943 р. серед мешканців рудників розповсюджувалися листівки, у яких закликали молодь вступати до УПА, а також не їхати на роботи до Німеччини [7, 19; 7, 71 зв., 72; 9, 11]. Таким чином, за допомогою листівок заклики українських націоналістів доносилися до значної кількості місцевих мешканців. Однак

⁷ Костенко Петро Максимович, 1907 р.н., у роки окупації завідувач складу «Заготзерно» на станції Колачевськ. Бухгалтером «Заготзерно» був Петро Стець – один із керівників націоналістичного підпілля на руднику Колачевському. Тому цілком вірогідно, що П. Костенко також належав до націоналістичної мережі.

більше інформації про діяльність ОУН(б) містилось у різноманітних періодичних виданнях, які теж розповсюджувалися серед місцевого загалу.

Досить поширеними періодичними виданнями були «Інформаційні бюлетені», у яких містилась інформація про ситуацію на фронті, а також відомості про діяльність ОУН у різних регіонах України. Крім того, зі свідчень Г. Рудай стало відомо, що вона читала брошуру «Соборна Україна», яку їй дав Р. Луговий. У виданні йшлося про те, якою буде Україна після відновлення власної державності. Натомість А. Мирошниченко свідчив, що П. Барабаш приносив йому журнал «Молода Україна», який містив відомості про діяльність молодіжних націоналістичних організацій у Західній Україні [7, 49; 139]. Це далеко не повний перелік періодичних видань ОУН, які ширилися серед місцевих мешканців. Однак цей список дає уявлення про характер агітаційно-пропагандистської роботи націоналістичного підпілля. Члени підпілля мали на меті переконати переважно пасивне населення рудників у необхідності боротьби за Українську державу. До того ж, заклики підпільників підкріплювалися їх практичною діяльністю.

Упродовж 1942 – 1943 рр. на території Криворіжжя українські націоналісти здійснювали замах на німецьких прислужників. Так, 27 вересня 1942 р. М. Барабаш, виконуючи завдання М. Кривошапки, убив німецького коменданта в с. Мироліубівка П'ятихатського району. У цьому йому допомагали Ф. Рева, Р. Луговий та «Степан» [7, 149 зв., 150]. Також готувалися замах на коменданта криворізької поліції Бориса Юзефовича та слідчого місцевої жандармерії Манзя. Декілька разів українські націоналісти намагалися вбити заступника начальника криворізького гестапо Василя Пастернака. Як випливає з протоколу допиту підпільника-націоналіста М. Карабіло («Берест»), В. Пастернак не лише вів справу заарештованих націоналістів, а й особисто їх розстрілював. Тому й не дивно, що місцеві підпільники намагалися його знищити. Один із таких замахів готував особисто М. Карабіло, однак не зміг виконати його [13, 128]. Про ще одну спробу замаху відомо з протоколу допиту А. Мирошниченка. Ця спроба також виявилася невдахою, під час її виконання загинув Р. Луговий [7, 145]. Проте В. Пастернак усе ж не уникнув покарання. Його в 1944 р. знищили українські повстанці на Хмельниччині. Такі акції проводились українськими націоналістами вкрай обережно, тому що за вбитого представника німецької влади відповідали своїм життям місцеві мешканці. Крім того, позиція ОУН(б) була однозначною: зберегти якнайбільше кадрів для майбутньої боротьби за Українську державу. Тому керівництво Організації на рудниках більше практикувало різноманітні акції саботажу німецьких розпоряджень.

Так учасники націоналістичного підпілля намагалися саботувати німецькі плани збору продуктів харчування, а також забезпечували місцеву молодь роботою на рудниках для того, аби убезпечити її від вивезення до Німеччини. Цим завданням мав опікуватись Я. Курінний, який із квітня 1942 р. до січня 1943 р. очолював мережу магазинів споживспілки на руднику імені Леніна [8, 15]. У квітні 1942 р. він отримав письмове розпорядження Криворізької заготівель-

ної контори, у якому наказувалось здати всі надлишки збіжжя на пункти цієї контори. Але після бесіди з П. Барабашем було вирішено, що залишки збіжжя потрібно розподілити між їдальнями і складами на руднику та видавати їх місцевим мешканцям за готівку. Зрештою, підпільники домовилися, що продукти харчування слід використовувати максимально і продавати їх через магазини, а також необхідно розширити виробництво продуктів, для цього варто залучати місцеву молодь [8, 29]. Я. Курінний та П. Барабаш розробили цілу схему, відповідно до якої більшу частину сільськогосподарської продукції можна було залишати в місцевих магазинах мережі споживспілки. Так, Я. Курінний домовлявся безпосередньо з керівниками найближчих колгоспів та радгоспів (колгосп «Праця», голова Франц; колгосп с. «Червона балка», голова Францевич; колгосп «Шлях Леніна», голова Шевченко та інших) про відправку продукції їхніх господарств не на пункти криворізької заготівельної контори, а в магазини місцевої споживспілки. Там частину цієї продукції списували через її начебто зіпсованість. Фіктивні документи про зіпсовану продукцію видавали завідувачі продуктових баз споживспілки Іван Трегубенко та Лев Бондаренко [8, 30]. Завдяки такій діяльності вдалося не тільки покращити забезпечення продуктами харчування місцевих мешканців, а ще й створити своєрідний фонд допомоги членам та симпатикам ОУН(б).

Цей фонд складався з грошових та матеріальних ресурсів. Так, на руднику імені Леніна гроші для фонду збирали П. Барабаш, Я. Курінний та П. Стець. Основним джерелом надходження грошей був 5% збір із членських внесків осіб, які входили до ОУН(б), а також відсоток від реалізації різноманітних товарів, зокрема продуктів харчування чи меблів евакуйованих громадян. Частину цих коштів залишали в місцевому фонді, решту передавали М. Кривошапці, який відправляв їх до Дніпропетровська. Відомо, що П. Барабаш кілька разів передавав М. Кривошапці готівку. Перший раз – 5 тис. крб, а другий – 3 тис. крб. [5, 54 – 67]. Великих продуктових запасів не робили, щоб їх не викрили і не забрали німці. За підробленими документами П. Стець зміг отримати на пункті заготзерно ст. Колачевськ 5 – 6 тонн збіжжя, які відправив у Кривий Ріг до М. Захаржевського [7, 145].

Однак така діяльність бути таємною довго не могла. Тому вже взимку 1943 р. німці заарештовують Я. Курінного і засуджують на 10 років ув'язнення. А пізніше був заарештований П. Стець, який відсидів у місцевій в'язниці чотири місяці й заплатив величезний штраф.

У 1943 р. війська Червоної армії перейшли в наступ по всій лінії фронту і почали просуватися вглиб України. За таких умов націоналістичне підпілля Наддніпрянщини, зокрема й Кривого Рогу, мало визначитися зі своїми подальшими діями. Більшість місцевих підпільників відходили на Захід або поодиночі, або організованими групами. Так, відомо, що на рудниках організаторами відправлення на Захід місцевого активу були «Клава» та «Сергій». Вони збирали

переважно молодь і відправляли їх до новоствореної УПА⁸. Інші члени та симпатички ОУН(б) залишалися на території рудникових поселень, законспіровувалися та далі проводили приховану націоналістичну діяльність. Але на зламі 1943 – 1944 рр. майже всі особи, причетні до націоналістичної діяльності на рудниках, були заарештовані НКВД. За матеріалами радянських репресивно-каральних органів, мережа націоналістичного підпілля в межах п'яти рудників складалася з понад 70 осіб. Проте ці дані не остаточні, адже пошуки тривають...

Отже, у роки окупації на території рудників північної частини Кривого Рогу діяло організоване націоналістичне підпілля. Як і в цілому по місту, у діяльності підпілля ОУН(б) на рудниках простежуються два основних етапи. Так, упродовж осені 1941 р. націоналісти діяли в рудникових поселеннях цілком легально. У цей час була створена «Просвіта», а націоналістичні агітаційно-пропагандистські матеріали були доступні мешканцям поселень. Проте з початком німецьких репресій націоналісти змушені були перейти до нелегальної діяльності. Умови підпілля диктували свої правила: сувору конспірацію та підпільні форми й методи боротьби. Зокрема, у 1942 – 1943 рр. місцеві націоналісти продовжували агітаційно-пропагандистську роботу, здійснювали відплатні акції проти німецьких вислужників та займалися актами саботажу. З приходом радянської влади в 1943 – 1944 рр. організоване націоналістичне підпілля на рудниках Криворіжжя припиняє свою діяльність.

Джерела та література:

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. Кн.1./ Іван Білас. – К.: Либідь – «Військо України», 1994. - 432 с.
2. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. – Спр. 12848.
3. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. – Спр. П-25362.
4. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. – Спр. П-12505.
5. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. – Спр. П-24492. - Т. 1.
6. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. – Спр. П-24492. - Т. 2.
7. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. – Спр. П-25657.
8. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. – Спр. П-26470.
9. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. – Спр. П-6872.
10. Дніпропетровська ОУН у боротьбі з німецькою окупацією (Документи та матеріали) / В. Панченко, Ю. Шур, А. Середін. – Дніпропетровськ: Свідлер, 2010. – 46 с.
11. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область / А.Я. Пащенко, П.Л. Варгатюк, І.В. Васильєв та інші. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1969. – 958 с.
12. Косик В. Україна під час Другої світової війни 1938 – 1945 / В. Косик. – Київ – Париж – Нью-Йорк – Торонто, 1992. – 729 с.

⁸ Відомо щонайменше про кілька груп місцевих націоналістів, які в 1943 р. вирушили в напрямі Умані (в районі Холодного Яру збиралися групи для відправлення в УПА). Але частина з них розбіглася по дорозі. Водночас П. Барабаш подає відомості про вісьмох відомих йому місцевих підпільників, які мали відправитися до Української повстанської армії [5, 55 зв.]

13. *Кривий Ріг: лихоліття 1941 – 1945 р.р.* / В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан, Р.П. Шляхтич, Є.М. Левченко. – Кривий Ріг: Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2015 р. – 522 с.
14. *Кривому Рогу 200. Историко-экономический очерк* / Я.Г. Ракитин, П.Л. Варгатюк, А.В. Дольчук и др. – Днепропетровск: Промінь, 1975. – 206 с.
15. Мельник А. А. *Криворожье: в пламени войны (1941 – 1944)* / А.А. Мельник – Кривой Рог, 2014. – 232 с.
16. Слободянюк М.А. *Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни* / М.А. Слободянюк, І.А. Шахрайчук. – Дніпропетровськ: ВКФ «Оксамит-Текс», 2004. – 294 с.

© Роман ШЛЯХТИЧ

ПОДПОЛЬЕ ОУН(Б) НА РУДНИКАХ КРИВОГО РОГА В ГОДЫ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ (1941 – 1944)

Рассматривается деятельность националистического подполья на рудниках Кривого Рога. В работе использованы ранее неизвестные материалы из архивов советских спецслужб, а это дало возможность доказать, что на территории не менее пяти рудников города в годы оккупации действовало организованное националистическое подполье.

Ключевые слова: ОУН(б), рудники, подпольная сеть, агитационно-пропагандистская работа, саботаж.

© Roman SHLYANTYCH

UNDERGROUND OUN (B) IN THE MINES OF KRYVYI RIG DURING THE GERMAN OCCUPATION (1941 – 1944)

Research is devoted to the activities of nationalist underground in the mines of Kryvyi Rog. We used a previously unknown material from the archives of the Soviet secret police, and it gave the opportunity to prove that on the territory of at least five mines of the city during the occupation acted organized nationalist underground. During the 1941 Ukrainian nationalists were able to operate quite legally in the city. This gave them the opportunity to bring his people to the local authorities, as well as to pursue an active cultural and educational work among the locals. However, since January 1942, Ukrainian nationalists to resort to illegal forms and methods of activity. Since then, the OUN in the mines goes to the underground struggle.

Keywords: OUN(B), mines, underground network, agitation and propaganda and sabotage

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК 930.1:94(477.54)“1941/1945”

© Юрій СКРИПНИЧЕНКО

ДО ПРОБЛЕМИ ПРИМУСОВИХ РОБІТНИКІВ У НАЦИСТСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ

Розповідається про громадян різних країн світу, які з тих чи інших причин, переважно не з власної волі, були відправлені на примусові роботи до Третього райху в роки Другої світової війни. Розкривається поняття «примусові робітники» та його головні особливості, вказується на загальну кількість працюючих на промислових і сільськогосподарських підприємствах нацистської Німеччини. У результаті вивчення зазначеної тематики автор дійшов висновку про те, що примусові робітники Третього райху є законними жертвами Другої світової війни, як і учасники воєнних подій. Матеріали дослідження можуть бути використані науковими співробітниками науково-дослідних інститутів, музеїв, а також викладачами, учителями, студентами, школярами у процесі підготовки до лекційних, семінарських чи практичних занять, під час написання статей, доповідей, тез, численних рефератів, присвячених темі «Друга світова війна» в курсі «Історія України» чи «Всесвітня історія».

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська Німеччина, примусові робітники, WEST (WEST), OST (ОСТ), нацистські жертви.

У сучасній українській історії, в умовах очищення від радянських штампів і заідеологізованості, логічно постає питання про «переосмислення багатьох проблем нашої історії, які ще недавно піддавалися фальсифікації або ж узагалі замовчувалися» [1, 33]. Однією з таких проблемних тем є вивчення історії Другої світової війни. Цій тематиці присвячено чимало наукових і публіцистичних праць вітчизняних і зарубіжних дослідників [2 – 18]. Важливим складником у студіюванні періоду Другої світової війни є правдиве висвітлення історії життя примусових робітників Третього райху.

Актуальність теми обумовлена спроможністю на основі різноманітних історичних джерел заповнити певні прогалини не тільки у вивченні історії Другої світової війни, а й в сучасній історичній науці, зокрема через призму дослідження історії примусових робітників у нацистській Німеччині.

Мета роботи полягає у всебічному дослідженні історії примусових робітників у нацистській Німеччині в роки Другої світової війни; у визначенні ролі, яку відіграли примусові робітники в розвитку економіки нацистської Німеччини; в аналізі ефективності використання їхньої праці.

Мета дослідження реалізується через такі завдання:

1. Описати стан дослідження означеної тематики в історичній науці.
2. Охарактеризувати терміни «примусові робітники», «західні робітники», «східні робітники», розкрити їхні особливості.
3. На основі зазначених завдань визначити, яку мету ставило керівництво нацистської Німеччини, використовуючи працю примусових робітників із різних країн світу на різноманітних роботах Третього райху.

Праця примусових робітників за часів націонал-соціалізму не має аналогів не тільки в українській, а й у європейській історії. Нацистська Німеччина вже мала певний історичний досвід поводження з цивільним населенням окупованих територій. Ще під час Першої світової війни, після прийняття так званої «програми Гінденбурга», у 1916 р. до Німеччини разом із військовополоненими примусово вивезли близько півмільйона цивільних французьких, бельгійських та російських робітників. А вже під час Другої світової війни німецький Райх в європейських завойовних походах захопив близько 7,8 млн осіб як примусових робітників. До цього числа потрібно додати приблизно 70000 концентраційних полонених і 1,7 млн військовополонених. Майже 2 млн із цієї примусової армії становили жінки. Загалом, як підкреслила Т.В. Пастушенко у статті «Використання праці українських примусових робітників у Третьому рейху», опублікованій у збірнику «Архіви окупації 1941 – 1944»: «За час Другої світової війни до нацистської Німеччини було вивезено, за підрахунками Нюрнберзького процесу, майже 12 млн робітників із різних європейських країн» [19, 854].

Із Радянського Союзу й Польщі на примусові роботи було відправлено найбільшу кількість громадян: із Польщі – близько 1 млн, а із Радянського Союзу – понад 2 млн осіб. Із Франції депортовано 650 000, із Чехії і Словаччини близько 300 000, із Нідерландів майже 280 000, із Бельгії – 200 000, із Італії близько 150 000, а із колишньої Югославії понад 100 000 осіб. Усього із 20 європейських країн були виселені примусові робітники в німецький Райх. Це становило, без військовополонених, 30 % всіх зайнятих робітників. На території німецького Райху було понад 20 000 таборів для примусових робітників. До кінця війни кількість цивільних робітників, зокрема й в'язнів концентраційних таборів, зайнятих у німецькій промисловості та сільському господарстві, становила приблизно одну третину, а на окремих підприємствах, таких як Вольфбургський завод Ф. В., доходила до двох третин.

Привезені примусові робітники замінили 11млн німецьких солдатів, яких відправили на загарбницьку війну, організовану німецьким Райхом. «Перед лицем великої цілі ніякі жертви не видаватимуться значно великими» – так стверджував Адольф Гітлер. Під терміном «великі цілі» він мав на увазі світове

панування нацистської Німеччини. Щоб реалізувати ідеї нацистського керівництва, німецькі чоловіки, певною мірою обдурені нацистською ідеологією (чи то примусово) воювали на різних фронтах Другої світової війни. У цей час на промислових і сільськогосподарських підприємствах у Райху працювали лише німецькі жінки й мільйони примусових робітників. В. Чаплинський у статті «До питання про компенсації польським примусовим робітникам у господарстві націоналістичної Німеччини» підкреслював, що «в сільському господарстві Німеччини було зайнято 46 % всієї примусової робочої сили. Від загальної кількості працюючих у гірничій промисловості їх частка становила 34 %, у хімічній індустрії – 28 %, у будівництві – 32 %, у транспортній сфері – 26 %. На великих підприємствах Рурської області частка примусової робочої сили сягала 70 %» [20, 11].

Без їхньої важкої роботи німецька промисловість не могла б успішно функціонувати. Майже щодня і щоночі падали бомби на промислові підприємства, мости, дороги і житлові квартали міст. Ці руїни розчищали й відбудовували примусові робітники. Сотні німецьких підприємців, які перебували на службі в націонал-соціалістичній військовій промисловості, отримували дешеву робочу силу.

Після закінчення воєнних дій у Європі серед мирного німецького населення поширювалася думка про те, що примусовим робітникам «добре у нас було, вони отримували харчі, працювали ж ми всі, однак над ними не свистіли кулі, як над нашими батьками і братами». Німецькі громадяни сприймали примусових робітників як особистість, ні в якому разі не вбачаючи в їхніх діях взаємозв'язку з націонал-соціалістичним терором. Доволі часто господарі не знали, за яких обставин «їх» поляк чи росіянин потрапив до їхньої садиби, більшість німців не цікавилася долями таких осіб. Примусових робітників німецькі громадяни сприймали як звичний атрибут воєнних буднів, такий само, як, наприклад, марки на продукти харчування. Масові поневіряння і дискримінація також сприймалися як належне, так само, як колони напівголодних людей, котрі проходили по вулицях міст і сіл.

Ф. Моргун у дослідницькій праці «Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу» наголошував на тому, що «Геббельс і його підручні втовкмачували в голови німцям легенду про дивовижну силу навіювання, якою володіє Гітлер. І це спрацьовувало, справляло враження на багатьох, кому доводилося мати справу з Гітлером, зустрічатися, відповідати на запитання фюрера» [21, 118]. Національну і расистську нерівність мовчазно сприймало населення нацистської Німеччини. Страшно подумати, завдяки чому тримався расизм: звичці німецького народу чи міцності ієрархії. Презентувавши світові Шуберта і Шиллера, Бетховена і Гете, німецька нація в 30-х – на початку 40-х рр. ХХ ст. виростила таких людиноненависницьких і байдужих до чужого горя та болю громадян. У своїх спогадах, які були опубліковані в збірнику «Невигадане. Усні історії оstarбайтерів», З.І. Башлай підкреслює: «Вони, як і всі люди, поки їх не буде особисто

стосуватися біда, сприймають все як належне. Спостерігаючи нашу біду і бажаючи виразити своє співчуття, вони пожимали плечима, розводили руками й говорили: «Ну що ж, це війна. Нічого не поробиш – війна» [22, 199].

Значення праці примусових робітників у їхньому житті стало зрозумілим лише на Нюрнберзькому процесі, де це питання було серед пріоритетних.

Хто ці робітники? Скільки їх було? Із яких країн їх привезли нацисти на примусові роботи до Німеччини? Яка сила підштовхнула цих людей у годину воєнного лихоліття залишити свою домівку, щоб десь, на далекій чужині, гнути спину на промислових господарів і сільськогосподарських бауерів?

Упродовж тривалого періоду в літературі, у журналістиці та в історичній науці точилися дискусії навколо питання про те, як називати колишніх підневільних працівників Третього райху. «Робітник з чужої країни», «цивільний робітник», «робітник із сходу» і «чужорідна робоча сила» – усі ці словосполучення означали в нацистській термінології слово «каторжник», однак зміст цих понять був різним. У націонал-соціалістичній внутрішній політиці нацистів послуговувалися терміном «іноземний працівник». Під час засідань Нюрнберзького процесу, коли розглядали справи проти нацистських політиків, промисловців, досить часто вживався термін «примусові працівники». Цей розмовно-народний термін використовувався на позначення всіх іноземних робітників.

Організатори, відповідальні за обов'язкові роботи, розділяли їх за національним походженням на три групи, зокрема: німецькі примусові робітники; чужоземні й расово-неповноцінні. До німецької групи належали, наприклад, голландці, до чужоземних – французи і валлійці, а до расово-неповноцінних – поляки і росіяни, які зазнавали набагато більше страждань, ніж інші групи примусових робітників. Поляки і росіяни перебували в умовах нарівні з переслідуваними євреями і циганами.

Поняття «примусові робітники» з'явилося в історичній науці після Другої світової війни. Нині під цим поняттям розуміється не лише робоча сила, яка складалася з цивільних осіб (діти, безробітні), котрі були виселені до нацистського Райху, а й особи з групи арештантів концтаборів і військовополонених.

Серед примусових робітників спостерігалася расово-етнічна ієрархія, диференційована система безправ'я. Відповідно до класифікації національностей, прийнятої ідеологією націонал-соціалізму, примусові робітники поділялися на так званих західних – WEST (WEST) робітників і східних – OST (OST).

До західних відносилися:

I. «Іноземний робітник» – Фремдарбайтер (нім. Fremdarbeiter) – робітники з Італії та країн Скандинавії [16].

II. «Примусовий робітник» – Цвангсарбайтер (нім. Zwangsarbeiter).

До цієї категорії належали дві групи людей:

1. «Військово-інтерновані» – Мілітерінтернірте (нім. Militarinternierte) – військовополонені із західноєвропейських країн [23];

Так звані «західні робітники» – французи, бельгійці, голландці й цивільні робітники із скандинавських країн – прирівнювалися до арійців. Вони користувалися певними пільгами, мали набагато кращі умови праці, ніж виселені в німецький Райх громадяни із Східної Європи. Наприклад, більшість французьких військовополонених була досить швидко звільнена від робочих команд збірного табору військовополонених для «цивільної» роботи. Ці люди, як правило, жили в селянських будинках і працювали на ремісничих підприємствах. Деяким військовополоненим, що працювали на промислових підприємствах, дозволялося орендувати житло. Про дещо кращі побутові умови французьких військовополонених згадує З.І. Башлай у збірнику «Невигадане. Усні історії остарбайтерів»: «Вони жили в сусідньому селі в окремому бараку без охорони і користувалися відносно свободою. Вони не страждали від голоду, як російські військовополонені. Їх нормально кормили господарі-німці. Крім того, вони отримували посилки від Червоного Хреста і, що дуже важливо, листи з батьківщини. Вони спокійно чекали закінчення війни, не надіючись на втечу з полону» [22, 228].

Незважаючи на те, що «західні робітники» були відносно захищені, мали чимало пільг, порівняно з цивільними робітниками зі Сходу, вони все одно не могли протидіяти деяким наказам. Наприклад, того, хто не бажав відмічатися на біржі, зразу ж відправляли до табору.

У 1943 р. з'явилося так зване поняття «італійські інтерновані військові». Цей, на перший погляд, привілейований статус мав і зворотню дію, тому що ці військові не підпадали під захист Женевської конференції для військовополонених. Це також стосувалося французьких і польських військовополонених, які юридично були переведені в статус цивільних робочих, тим самим звільненні від «примусових робітників».

2. «Цивільний робітник» – Цівільарбайтер (нім. Zivilarbeiter). До цієї категорії належали здебільшого поляки, які були відправлені на примусові роботи з Польщі в нацистську Німеччину. Понад 50 відсотків польських робітників становила молодь віком до 20 років. Із грудня 1939 р. працювати мали й поляки, які досягли 14-річного віку. У січні 1940 р. почався масовий призов у Райх, оскільки потрібно було спрямувати щонайменше 1 млн сільськогосподарських і промислових робітників. Пізніше, коли в Німеччині не можна було знайти добровільної робочої сили, з 1942 р. використовувалися на промислових і сільськогосподарських роботах Третього району хлопці і дівчата з Польщі, яким не виповнилося й 13 років.

Основою практичного вербування в наступні місяці була бюрократична реєстрація безробітних і обов'язкове прийняття їх на роботу в Німеччину. Неодмінному відправленню в Німеччину підлягали особи, які народилися між 1915 і 1925 рр. Унаслідок такої жорсткої політики багато поляків ухилялося від реєстрації і тікало в ліси.

Так само, як і у випадку пониження євреїв, програма примусових робіт у Польщі видається на перший погляд майже неймовірною. Однак це лише на

перший погляд. Насправді в завойованій Польщі вдавалися до залякування населення: оточували кінотеатри і школи, влаштовували облави в містах і селах, здійснювали репресії проти мешканців сіл, із яких тікали громадяни, що підлягали вивезенню в Німеччину. На різноманітних примусових роботах поляки працювали значно більше, ніж німці, а отримували набагато менший пайок і заробітну плату. Вони не могли користуватися соціальними правами, бути присутніми на суспільних зборах і в суспільних місцях (від заборони користуватися транспортом до відвідування ресторанів і церков).

III. До східних примусових робітників належали остарбайтери.

Г.Г. Вербицький у книзі «Остарбайтери: Історія росіян, примусово вивезених на роботи у Німеччину під час Другої світової війни» підкреслював те, що остарбайтер (нім. Ostarbeiter – робітник зі Сходу) – визначення, прийняте в Третньому райху для позначення людей, вивезених із Східної Європи з метою використання їх як безплатної чи низькооплачуваної робочої сили [24].

На сьогоднішній день немає єдиного погляду на походження цього терміна, однак виокремлюють такі спільні аспекти:

по-перше, під цим терміном нацистське керівництво мало на увазі «примусових робітників» зі Сходу, які проживали на території Східної Європи, що була радянською до 17 вересня 1939 р.;

по-друге, у Радянському Союзі всіх громадян, які були вивезені з окупованих територій з метою використання їх на промислових і сільськогосподарських підприємствах нацистської Німеччини, згодом стали називати примусовими робітниками.

Спочатку положення про «використання праці росіян» у Німеччині були сформульовані в директиві Г. Герінга від 7 листопада 1941 р. У наказі райхсфюрера СС і поліції Г. Гімmlера від 20 лютого 1942 р. визначався загальний розпорядок життя для робітників із СРСР. Саме в цьому документі був уперше вжитий термін «остарбайтер» (східний робітник). Основним регіоном вивезення остарбайтерів у нацистську Німеччину була Україна.

Ще за кілька років до початку військових дій проти СРСР на промислових і сільськогосподарських підприємствах нацистської Німеччини примусово працювало цивільне населення окупованої Європи. Таку точку зору підтримує Скоробагатов. У книзі «Харків у часи німецької окупації» він пише: «До літа 1941 р. переважна частина іноземних робітників і військовополонених із Заходу була зайнята в сільському господарстві Німеччини. На промислових підприємствах іноземці в цей час не відігравали значної ролі» [7, 111]. Однак така ситуація повною мірою не вирішувала проблеми із забезпечення робочою силою промислових і сільськогосподарських підприємств нацистської Німеччини. Свій погляд німецькі промисловці та підприємці спрямували на населення окупованих територій СРСР, яке змогло б забезпечити фабрики й заводи нацистської Німеччини дешевими трудовими ресурсами. У цьому випадку представники німецького

капіталу керувалися насамперед прагматичними розрахунками, а не ідеологічними догмами.

Через побоювання загрози національній безпеці нацисти висловлювалися проти залучення окупованого радянського населення на різноманітних роботах у Третньому райху. Після того як наприкінці осені 1941 р. склалася доволі складна ситуація для військових сил Німеччини під Москвою, А. Гітлер і Г. Герінг затвердили в результаті довготривалих дискусій комплекс заходів, спрямованих на покращення ситуації в економіці Німеччини. Відповідно до одного з них німецьким підприємцям та бауерам дозволялося використовувати на малокваліфікованих роботах трудові ресурси із СРСР.

У збірнику документів і матеріалів «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» наведено висловлювання генерального уповноваженого з чотирьохрічного плану Г. Герінга про місце військовополонених і цивільного населення з окупованих територій і військовополонених на роботах у мілітаристській Німеччині: «Кваліфіковані робітники-німці повинні займатися виробництвом озброєнь; гребти лопатою й довбати каміння – не їхнє завдання, для цього є росіяни» [25, 50 – 52].

Мало чим відрізнявся від статусу військовополонених «Правовий статус примусових робітників з окупованих територій Радянського Союзу», ухвалений спеціальною директивою від 7 листопада 1941 р. Згідно з цим документом, німецьким господарям дозволялося не тільки використовувати працю цивільного населення з окупованих територій Радянського Союзу, а й не по-людськи, жорстоко ставитися до цієї категорії працівників (наприклад, застосовувати смертну кару за незначні порушення). Наведемо уривок із вказівок Герінга, уміщений у монографії В.А. Скоробагатова «Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943), у якому йдеться про харчування та побутові умови майбутніх східних робітників: «Харчування – справа чотирьохрічного плану. Створення власного столу харчування (кішки, коні та ін.). Одяг, помешкання, постачання трохи кращі, ніж удома, де люди часом живуть у землянках» [7, 112]. Після прийняття таких законів і постанов німецьке командування було переконане, що проблема забезпечення трудовими ресурсами німецьких промислових та сільськогосподарських підприємств буде доволі швидко вирішена.

Спочатку нацисти розраховували на численну армію військовополонених із Радянського Союзу. Багато істориків і дослідників стверджують, що в роки війни в полоні опинилися 5 або навіть 6 млн радянських військовослужбовців. Значна частина військовополонених або загинула ще у перші місяці полону, або була фізично виснажена і не в змозі була виконувати досить важкі роботи. Залишалася незначна кількість працездатних, працю яких можна було б використовувати. Тому значною мірою нацисти покладалися на цивільне населення з окупованих територій. У книзі «Безсмертя. Книга Пам'яті України» зазначено, що з кінця 1941 р. до початку 1944 р. з України загалом було вивезено 2,4 млн робітників [26].

Отже, використовуючи працю примусових робітників, керівництво Німеччини ставило такі головні завдання:

по-перше, природне покриття попиту на робочу силу у військовій машині нацистів, у якій зарубіжна робоча сила вимушена була вести війну проти своєї батьківщини і союзників;

по-друге, знищення й ослаблення тих народів, які розглядалися нацистами як неповноцінні чи як найголовніші вороги Третього райху.

Нелюдські поневіряння й невимовні страждання, холоднокривні злочини, здійснені нацистами стосовно людства, є незмірно вищими від історичних помилок минулого. Мільйонам людей, яким удалося вижити після цього страшного нещастя, були завдані глибокі психологічні рани, які ніколи не загояться.

Отже, у процесі студіювання ми дійшли висновку, що пропонувана тема є малодослідженою в сучасній вітчизняній і зарубіжній науці. Перспективне дослідження означеної тематики можливе лише за умови опрацювання широкого спектра різноманітних історичних джерел (наукових та публіцистичних праць, архівних матеріалів, мемуарної літератури).

Джерела та література:

1. Олянич Л. В. *Причини та процес розпаду в українському православ'ї у 1920 – 1930-х рр. XX ст.* / Л. В. Олянич. // «Краєзнавство і учитель – 2016»: Тези доповідей міжнародної наукової конференції (26 лютого 2016 р., Україна, м. Харків) / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. – Харків: Колегіум, 2016. – С. 33 – 34.
2. Лисенко О.Є. *Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті.* / О. Є. Лисенко. //Український історичний журнал. – К.: Ін-т історії України НАН України. – 2004. – № 5 (458). – Вересень – жовтень. – С. 3 – 16.
3. *Великая Отечественная война 1941 – 1945: Энциклопедия.* / Гл. ред. М. М. Козлов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1985. – 832 с.
4. Смолій В. А. *Україна в Другій світовій війні. Погляди з XXI ст. Історичні нариси.* / В.А. Смолій. – К: Вид- во «Наукова думка України», 2011. – Кн. 2. – 943 с.
5. Коваль М. В. *Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 45 рр.)* / М.В. Коваль. – К.: Альтернатива, 1999. – 336 с.
6. Супруненко Н. И. *Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945 гг.).* / Н. И. Супруненко. – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.
7. Скоробагатов А. В. *Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943).* / А.В. Скоробагатов. – Х.: 2004. – 368 с.
8. *Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941 – 1943 гг. Сб. док. и мат.* / Под ред. А. В. Тесленко. – Х.: Прапор, 1965. – 428 с.
9. Зюсс Д. та Зюсс В. «Третій Рейх . Розквіт і крах імперії» / Д. Зюсс та В. Зюс. – Х. – 2009. – 396 с.
10. *Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали.* Укладач О.В. Дьякова. – Х.: «Видавництво Сага», 2010. – 386 с.
11. Мюллер Н. *Вермахт и оккупация.* / Н. Мюллер. Изд.- во: «Вече», 2010. – 384 с.
12. Шейденбауер А. «Життя і смерть на східному фронті». / А. Шейденбауер. – М. – 2008. – 349 с.

13. Блейер В. Германия во второй мировой войне (1939 – 1945) / В. Блейер, К. Дрекслер, Г. Хаас. – М., 1971.
14. Мельников Д. Е. Империя смерти: Аппарат насилия в нацистской Германии. 1933 – 1945 / Д. Е. Мельников, Л. Б. Чёрная. – М.: Политиздат, 1989. – 413 с.
15. Мельников Д. Е. Преступник № 1: Нацистский режим и его фюрер / Д.Е. Мельников, Л.Б. Чёрная... – М., 1981. – 462 с.
16. Белорусские остарбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию. Документы и материалы в двух книгах. Книга первая. – Минск, 1996. – 302 с., Книга вторая. 1943 – 1944. – Минск. 1997. – 471 с.
17. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера: Пер. с нем. И.В. Розанова / Г. Пикер. – Смоленск, 1998. – 496 с.
18. Марунчак М.П. В боротьбі за Українську державу. М.П. Марунчак. – Вінніпег. 1990. – 1294 с.
19. Пастушенко Т. В. Використання праці українських примусових робітників у Третньому рейху. / Т. В. Пастушенко. //Архіви окупації 1941 – 1944 / Упоряд. Н. Маковська. – К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2006. – С. 854 – 859.
20. Чаплинский В. К вопросу о компенсации польских принудительных рабочих в хозяйстве националистической Германии. / В. Чаплинский. // Польша и мы. – № 4. – 1987. – С.11.
21. Моргун Ф. Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. / Федір Моргун. – Полтава: Дивосвіт, 2007. – С.118.
22. Незвигадане. Усні історії остарбайтерів. Автор – упорядник Г.Г. Грінченко. – Х.: Вид. дім «Райдер», 2004. – С. 199.
23. Полян П. М. Жертвы двух диктатур: остарбайтеры и военнопленные в Третьем рейхе и их репатриация / П. М. Полян. / Ин-т географии Р А Н, Ин - т по изуч. последствий войн им. Л. Больцмана. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.
24. Вербицкий Г.Г. Остарбайтеры: История россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны./ Георгий Григорорьевич Вербицкий. – 3 – е, испр. – Спб.: Спб. ун-та, 2004. – 240 с.
25. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. (Збірник документів і матеріалів). – К., 1963. – С.50 – 52.
26. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945. / Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, від. секретар Р.Г. Вишневецький). – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 216 с.

© **Юрій СКРИПНИЧЕНКО**

К ПРОБЛЕМЕ О ПРИНУДИТЕЛЬНЫХ РАБОТНИКАХ НАЦИСТСКОЙ ГЕРМАНИИ

Исследование посвящено гражданам мира, которые в силу различных обстоятельств, не по своей воле, были отправлены на принудительные работы в Третий рейх в годы Второй мировой войны. В исследовании дана полная характеристика понятия «принудительные работники» и всесторонне раскрыты главные его

особенности, общее количество работающих на промышленных и сельскохозяйственных предприятиях нацистской Германии. В результате изучения данной тематики автор пришёл к выводу: принудительные работники Третьего рейха – законные жертвы Второй мировой войны, как и участники тех ужасных военных событий. Материалы исследования могут быть использованы научными сотрудниками научно-исследовательских институтов, музеев, преподавателями, учителями, студентами, учениками при подготовке к лекционным, семинарским, практическим занятиям, а также при написании статей, сообщений, многочисленных рефератов на тему «Вторая мировая война» в курсе «История Украины», «Всемирная история».

Ключевые слова: Вторая мировая война, нацистская Германия, принудительные работники, WEST (ВЕСТ), OST (ОСТ), нацистские жертвы.

© **Yurii SKRYPNYCHENKO**

TO THE FORCED LABORERS OF NAZI GERMANY

Research dedicated to the citizens of the various countries of the world, which forces those or other circumstances, mainly by his will have been sent on forced labour to the Third Reich during the second world war. In the study this full description of concepts-forced workers and fully revealed in the main its features, the total number of employees in the industrial and agricultural enterprises of Nazi Germany. As a result of the study of this subject, the author came to the conclusion: the forced laborers of the Third Reich are legitimate full-fledged victims of World War II, as well as the participants of those horrible, war events. Materials research can be used by the scientific employees of research institutes, museums, lecturers, teachers, students, students in preparation for the lectures, seminars, practical classes, written articles, reports, theses, numerous essays, with the theme «World War II» in the know «history of Ukraine», «world history».

Keywords: World War II, Nazi Germany forced workers, WEST (WEST), OST (EAST), Nazi victims.

ДО ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ВОЄННОЇ ДОБИ

УДК [341.324+711.51](477) “1941/1944”

© Радим ГУБАНЬ

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У 1941 – 1944 рр.

Аналізується правове регулювання адміністративно-територіального устрою українських земель, які знаходилися під окупацією в 1941 – 1944 рр., висвітлюється адміністративно-територіальна структура українських земель, що перебували під окупацією Німеччини та Румунії. Досліджується питання визначення кордону між УРСР та сусідніми Королівством Румунією та Польською Народною Республікою. Наголошується на відході від етнічних меж при встановленні державних кордонів із зазначеними країнами. Приділяється увага обміну польської та української людності в прикордонній смузі та прагненню населення Закарпаття до возз'єднання з рештою українців.

Ключові слова: *губернаторство «Буковина», губернаторство «Бессарабія», дистрикт «Галичина», райхскомісаріат «Україна», Трансністрія, обмін населенням, окупація.*

У нинішніх реаліях, коли президент Російської Федерації анексував Крим і прагне до подальшої ескалації воєнного конфлікту та перекроювання мапи України, актуальним видається студіювання питання про правове регулювання адміністративно-територіального устрою українських земель у 1941 – 1944 рр., коли 75 років тому Гітлер окупував територію України і так само намагався розчленувати її.

Вважаємо за необхідне розпочати статтю з окреслення стану дослідження проблеми. Окремі питання адміністративно-територіального устрою українських земель під окупацією в 1941 – 1944 рр. досліджували такі українські вчені, як Л.-І. Горват, Н. Дейнека, О. Довганич, Ю. Левченко, В. Макаруч, А. Ліпкан, П. Рекотов, О. Савчук, К. Сміян, І. Тарнавський та А. Шевчук. Однак вони комплексно не розглядали системи адміністративно-територіального устрою на українських землях у цей період. З огляду на зазначене метою пропонованої статті є заповнення цієї історичної лакуни з використанням неопублікованих архівних

джерел. У роботі розглядається період від 1941 р. (початок окупації українських територій) до 1944 р. (визволення України від нацистських загарбників).

Ще із самого початку нападу Німеччини на СРСР на українських землях поступово почав установлюватися окупаційний режим. 1 серпня 1941 р. дистрикт «Галичина» з центром у м. Лемберг (Львів) був приєднаний до польського Генерал-губернаторства (центр – м. Краків) як його 5-й дистрикт (округ). Однак губернатор Галичини лише 1 листопада 1941 р. у зверненні, опублікованому в місцевих газетах, повідомив про ліквідацію поліцейного та митного кордону між дистриктом «Галичина» та Генерал-губернаторством [19, 112]. Таким чином, дистрикт «Галичина» складався з Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської областей (за винятком її північних районів) та охоплював територію в понад 48 тис. кв. км із населенням близько 5 млн осіб, а його центром стало м. Лемберг (Львів) [19, 114].

Дистрикт поділявся на окружні староства (крайзгауптманшафти), які, в свою чергу, ділилися на «бецирки» (округи) та «ландгемайнди» (сільські громади). Усього на території дистрикту було 17 крайзгауптманшафтів та міст, які прирівнювалися до них за значенням (крайзфрайштадтів). Станом на 1 липня 1943 р. налічувалося 8 міських повітів: у містах Борислав, Дрогобич, Станіслав, Коломия, Чортків, Тернопіль, Бережани та Рава-Руська [2, 52]. Крайзгауптманшафти мали від 2 до 5 округів (бецирків) [15, 36]. Незначні зміни адміністративно-територіального устрою дистрикту «Галичина» відбулися в березні 1942 р. та в липні 1943 р. [17, 386].

Відповідно до декрету Гітлера від 20 серпня 1941 р. утворювався райхскомісаріат «Україна». Він складався з 6 генеральних округів (генералбецирків): 1. Волинь (центр – м. Рівне). До нього входили: Рівненська, Волинська, Кам'янець-Подільська області, а також південні райони Брестської і Пінської областей БРСР. 2. Житомир (центр – м. Житомир). До нього входили: Житомирська область, північні райони Вінницької з м. Вінницею, південні райони БРСР разом із Мозирем. 3. Київ (центр – м. Київ). До нього входили: Київська і Полтавська області. 4. Миколаїв (центр – м. Миколаїв). До нього входили: Миколаївська (без західних районів) і Кіровоградська області. 5. Таврія (центр – м. Мелітополь). До нього входили: південні райони Херсонської і Запорізької областей. 6. Дніпропетровськ (центр – м. Дніпропетровськ). До нього входили: Дніпропетровська область і частина Запорізької. Крим формально входив до округу Таврія, проте тут активно діяли органи зони військової адміністрації [15, 37].

Генералбецирки поділялися на 114 крайзгемейндів (округів), які включали 431 район. Виділялися 5 крайзгемейндів «міського типу» (Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг і Кам'янське) [15, 37].

Варто наголосити, що кордони райхскомісаріату «Україна» не були сталими, вони постійно зазнавали змін. Якщо під час створення вказаного адміністративного утворення його площа становила лише 71 тис. кв. км, то вже 20 жовтня цього ж року райхскомісаріат займав площу в 176 тис. кв. км, а 15 листопада –

235 тис. кв. км. Найбільшою площа була станом на 1 січня 1943 р. – 339 275 кв. км [8, 174]. Зміна площі території корелювалася тим, що її віддавали цивільній адміністрації після того, як військові дії просувалися далі на схід. Таким чином, територія України, яку контролювала Німеччина, поділялася на: дистрикт «Галичина», райхскомісаріат «Україна» та «Військова зона України» [9, 115].

Під час окупації Німеччиною українських теренів на деяких українських територіях виникли проукраїнські державоподібні утворення. Навряд чи (слідом за К. Сміяном) можна назвати їх державами як з огляду на територію, яку контролювали ці утворення, так і з огляду на час, упродовж якого вони існували (йдеться про Олевську та Колківську республіки тощо). Перша з них проіснувала від середини серпня до середини листопада 1941 р., друга – п'ять місяців, починаючи з травня 1943 р., і займала територію Колківського, Маневицького, Рожищенського і Ківерцівського районів [18, 151].

До окупації українських земель у рамках окресленого періоду приєдналася і Румунія. У серпні 1941 р. Гітлер запропонував І. Антонеску зайняти зону між Дністром і Бугом і підтримувати там «порядок». «Щедрість» А. Гітлера, як вважає І. Фостій, пояснювалася його прагненням якомога активніше залучити Румунію до участі у війні проти СРСР [20, 112]. Такої ж думки дотримується і Н. Дейнека [6, 38].

Згідно з маніфестом про приєднання Північної Буковини до «Королівської Румунії», від 18 липня 1941р. створювалося губернаторство «Буковина» (щоправда, губернаторствами Буковина та Бессарабія стали лише у вересні 1941 р., а до цього були провінціями) [6, 38; 11, 11]. Центром нового адміністративного утворення стало м. Чернівці, а до його складу увійшли Чернівецький, Хотинський, Сторожинецький райони Чернівецької області та деякі північні райони МРСР [5, 20]. Відповідно до наказу окупаційної влади «Про тимчасовий адміністративний устрій територій між Дністром та Прутом» від 25 червня 1941 р. було створено губернаторство «Бессарабію» з центром у м. Кишинів [6, 38]. До його складу увійшли шість повітів МРСР та Ізмаїльська область УРСР [5, 20]. Буковина та Бессарабія були включені до Румунії безпосередньо, а ось інша адміністративно-територіальна одиниця – Трансністрія, яку контролювала Румунія, – ні. Згідно з «Договором про забезпечення безпеки адміністрації та економічної експлуатації території між Дністром і Бугом та Бугом і Дніпром», підписаним 30 серпня 1941 р., Румунія отримала лише німецький мандат на тимчасове управління цією територією [6, 38]. Центром цієї адміністративно-територіальної одиниці з 19 серпня до 17 жовтня 1941 р. було м. Тирасполь, а потім – м. Одеса [5, 20]. Входили до її складу лівобережні райони МРСР, Одеська, південна частина Вінницької і західні райони Миколаївської областей УРСР [15, 36]. Територія всіх трьох губернаторств поділялась на повіти (жудці) [3, 343]. Нижчими територіальними одиницями у складі повітів були волості («пласи») та сільські громади («кошуки») [15, 36]. У січні 1944 р. Трансністрію було перейменовано на «територію між Дністром і Бугом», цивільну

адміністрацію було замінено на військову, а територію поділено на Північний регіон (м. Рибниця) та Південний (м. Одеса) [16, 342]. 3 вересня 1941 р. І. Антонеску видав декрет «Про організацію Бессарабії та Буковини», за яким утворені провінції реорганізовувалися в губернаторства [10, 71]. За підрахунками О. Гончаренка, Румунія захопила приблизно 60 тис. кв. км. З них Буковина – 5,5 тис., Бессарабія – 14,5 тис., Трансністрія – 40 тис. кв. км. На цих територіях відповідно проживало: 3,5 млн, 520 тис. і 2 млн 327 тис. осіб [3, 343].

18 березня 1944 р. гітлерівці змусили румун підписати «Протокол про передачу військовій адміністрації території між Дністром і Бугом» генералу Аулебу, уповноваженому Верховного головнокомандування німецької армії. Як резюмує В. Грінвальд, так закінчилося панування «Великої Румунії» в Трансністрії [5, 23]. Згодом на ці території зайшли радянські війська. Л.-І. Горват зазначає, що українська адміністрація після 1944 р. намагалася повернути на свою сторону селян Марамороша. Для цього була зроблена спроба провести аграрну реформу. Дослідниця також вказує, що в ДАЗО (Державний архів Закарпатської області) зберігається петиція Першого з'їзду Народних комітетів Мараморош-Сигетського округу про возз'єднання з Радянською Україною та 46 петицій українських сіл Мараморощини з таким же проханням (близько 40 тис. підписів). Однак, як зазначає науковець, ці справедливі вимоги українців так і не були виконані [4, 141]. Далі автор аргументувала, чому так сталося. У жовтні 1944 р., тобто після вступу Червоної армії в Мараморощину, влада в краї перейшла до Румунської Національної Ради. Проте, на думку дослідниці, вона значно ослабла й існувала вже тільки формально, фактично вся влада перейшла до рук прорадянсько налаштованої української адміністрації. Утім, за словами М. Хрущова, Сталін наказав Мараморощину залишити румунам, бо румунським лідерам це було дуже неприємно [4, 142]. М. Хрущов у своїх мемуарах згадував, що були в нього «ходоки» і з українських сіл східної Словаччини, але він зумів їм умотивувати неможливість возз'єднання цих районів [7, 62].

У 1943 р. радянські війська перейшли в наступ і визволили низку українських територій, серед них і столицю УРСР м. Київ (6 листопада 1943 р.). У цей період логічно постає питання про визначення кордонів республіки. І на межі 1943 – 1944 рр. тодішній нарком закордонних справ УРСР О. Корнійчук публічно висунув домагання щодо приєднання до України історичних українських земель – Підляшшя, Холмщини, Надсяння.

Прикметно, що у доповіді «Про визволення українських земель від німецьких загарбників і чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України», яку М. Хрущов виголосив 1 березня 1944 р. на шостій сесії Верховної Ради УРСР, доповідач заявив: «Український народ добиватиметься включення до складу Української Радянської держави одвічних українських земель, якими є Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав» [27, 39].

Українське населення цих регіонів також прагнуло возз'єднатися з рештою українського населення. Зокрема, заступник народного комісара державної

безпеки УРСР Дроздецький 23 жовтня 1944 р. писав до ЦК КП(б)У: «13 жовтня 1944 р. в м. Грубешеві відбулася нарада священників православної церкви, на якій було прийняте рішення клопотати перед урядом СРСР про те, щоб не переселити українців, а всі Холмські землі приєднати до УРСР» [26, 1]. Однак Й. Сталін вирішив інакше. У вересні 1944 р. між СРСР і Польщею було досягнуто домовленості про встановлення «Керзона лінії» як польсько-українського кордону, отже, про узаконення окупації поляками українських земель – Підляшшя, Холмщини, Надсяння, Лемківщини [12, 135]. Через гостру дипломатичну боротьбу й потужне міжнародне лобіювання територіальних домагань Польщі, сформульованих Р. Дмовським, лінія кордону не одержала повної імплементації в Декларації Антанти (яка дістала на честь британського міністра закордонних справ лорда Керзона назву «лінія Керзона»). На боці Польщі залишилися важливі центри української історії і тогочасної дійсності (Бельськ, Подляскі, Бельськ-Подляскі, Володава, Холм, Грубешів, Любачів, Перемишль, Сянок) всупереч бажанню місцевого українського населення [14, 18]. Так, 3 серпня 1944 р. секретар Львівського обкому КП(б)У М. Грушецький повідомляв ЦК КП(б)У, що переважна більшість українського населення Холмщини і Грубешівщини виявляє нестримне бажання возз'єднатись з Радянською Україною. За його інформацією, селяни із сіл Ходованці, Юрві, Завади, Ярчів розповідали, що вони вже самі створили сільради і прийшли за порадами, як треба працювати відповідно до радянських законів. А селяни Замостинського повіту (А. Войцович із с. Ходувани, селянин І. Шевчук із с. Завади та І. Мацешин із с. Рокитно) заявили: «Наші села мають 100% українців, і ми всі хочемо радянської влади. Ми будемо писати про це до Верховної Ради України. Якщо з цього нічого не вийде, то ми самовільно перейдемо до Вас, а там нізащо не залишимося» [25, 11]. Районний уповноважений із переселення українського населення з території Польщі по Грубешівському району Сирош повідомляв, що, за далеко неповними даними, українське населення на території району становило мінімум 65%. Про те, що українців у Холмському повіті понад 60%, заявляв і Уповноважений по Холмському району Калиновський [24, 17]. Уповноважений по Томашівському району зазначав, що з 18 волостей у його районі 4 волості виключно українські [24, 5].

Очевидно, що українських селян не стільки приваблювала радянська влада, як лякала перспектива залишитися на території Польської держави. Про долю, яка чекала на українських селян у Польщі, можна зрозуміти з листа секретаря Волинського обкому КП(б)У, якого він 3 серпня 1944 р. надіслав до ЦК КП(б)У. У ньому він писав: «2 серпня 1944 р. до нас прибула група селян, яка заявила, що хоче дізнатися про можливість і умови переходу декількох сотень селянських родин із сіл Грубешівського повіту до нас. Священик із с. Сагрино Грубешівського повіту розповів, що їх село нараховувало 280 хат, мало дуже родючі землі і було заможним. 10 березня 1944 р. на село напала «польська банда», повністю спалила село, вбила 724 людини, переважно старих і дітей, майно і худобу забрала з собою. Цього ж дня було спалено ще 6 сіл повністю і одне частково. У спалених

селах у селян залишилися посіви озимини, але поляки не дають збирати врожай, б'ють тих, хто намагається його збирати. Ті, хто залишився живим, тепер живе біля м. Грубешів» [25, 8].

З огляду на дисперсність розселення українського населення на польсько-українському прикордонні, постало питання про обмін населенням. 9 вересня 1944 р. була підписана двостороння Угода між урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян із території УРСР [13, 58].

З вересня 1944 р. по селах почали працювати комісії, які агітували переїжджати до УРСР. Якогось жорсткого примусу не було. Виїжджали переважно незаможні, родини червоноармійців та КПЗУ. Однак, як свідчать архівні джерела, обмін населенням відбувався не без проблем. Так, секретар Станіславського обкому КП(б)У М. Слонь писав до ЦК КП(б)У, що деякі поляки не хотіли їхати з цієї області до Польщі, бо вважали, що це буде територія Польщі. Крім того, він наголошував на «ворожій роботі» проти відселення і припускав, що вона інспірується «Лондонською клікою Миколайчика». Так, він повідомляв, що 27 жовтня 1944 р. для польського населення в м. Коломия була розклеєна інформація про виїзд. Проте вранці 28 жовтня 1944 р. всі ці повідомлення були зірвані, а на їх місці були наклеєні повідомлення такого змісту: «Поляки, ми звертаємося до Вас, хто добровільно поїде до Польщі, той втрачає право на східні землі своєї Батьківщини». Очільник області також повідомляв, що в Долинському районі в кінці жовтня місцевий ксьондз під час недільної молитви проводив антирадянську агітацію серед своїх прихожан, закликав поляків нікуди не їхати, оскільки територія Західної України буде польською. М. Слонь також інформував Центр, що серед поляків Калуша були поширені такі розмови: «Ми звідси не поїдемо, доки не помстимося українцям». Також, за його словами, циркулювали плітки про те, що поляків посадять до поїздів, а тоді повезуть не до Польщі, а до Сибіру [23, 138]. А ось що з цього приводу писав Головний представник уряду УРСР з евакуації польських громадян А. Цоколь 3 листопада 1944 р. до Раднаркому УРСР та ЦК КП(б)У: «Йде агітація, щоб поляки не їхали до Польщі. Підпільна польська націоналістична газета «Слово польське» від 22 жовтня 1944 р. № 63 писала, що на нараді в Москві Миколайчик не дав згоди на «лінію Керзона». У цьому виданні друкувалися неймовірні ціни на продукти в Польщі». (Тут потрібно зазначити, що ця інформація мала під собою підґрунтя. У листі до Й. Сталіна М. Хрущов повідомляв: «Нам відомо, що польський емігрантський уряд у Лондоні дав директиву своїм організаціям у Львові та інших містах Західної України утриматися від евакуації, обіцяючи, що під час мирної конференції вони доб'ються включення Львова та інших міст до складу Польської держави») [25, 9]. Він також оприлюднив низку пліток, які польські націоналісти активно поширювали серед польського населення: «Після перемоги над Німеччиною обов'язково відразу буде війна між СРСР, Великобританією та США, і Польща постане у кордонах 1939 р., а можливо, і аж до Дніпра. Польська держава не зможе існувати без Дрогобиць-

кої області, і Лондон ніколи не дасть згоди на те, щоб Дрогобицька область залишилася у більшовиків» [23, 96].

10 грудня 1944 р. заступник Головного представника уряду УРСР полковник Гребченко писав до ЦК КП(б)У: «До цього часу в поляків негативні настрої щодо евакуації польського населення до Польщі. Всі негативні висловлювання можна розділити загалом на 3 частини: 1. Відстоювання претензій на землі Західної України. 2. Надія на війну між Великобританією та США, з одного боку, та СРСР – з іншого, і участь у цій війні Польщі проти СРСР за свою незалежність. 3. У зв'язку з тяжким матеріальним становищем на території Польщі в цей час і на підтвердження своїх слів наводив інформацію, отриману від мешканця м. Львова Казимира Солярського, який працював завгоспом у дитбудинку №1: «Таємні групи польських націоналістів дали команду полякам не їхати до Польщі, оскільки Рузвельт свою обіцянку щодо Польщі в кордонах 1939 р. виконає» [23, 217].

У неспішності кампанії з переселення поляків до Польщі секретар Дрогобицького обкому КП(б)У Олексенко навіть спробував звинуватити районних уповноважених Польського комітету національного визволення з евакуації польського населення. У листі до ЦК КП(б)У від 16 грудня 1944 р. він писав: «Вони всіляко затримують евакуацію польського населення. Наприклад, Дрогобицькому районному Уповноваженому ПКНО Мосінчевичу через радянське представництво неодноразово нагадувалось про необхідність виступу по радіо для польського населення. Однак Мосінчевич під такими надуманими підставами, як зайнятість на роботі, неготовність до виступу, відсутність санкції для виступу по радіо від Головного уповноваженого ПКНО, виступати відмовляється. Олексенко наводив приклади діяльності й інших районних уповноважених. У результаті він дійшов висновку: викладені ним факти наводили його на думку, що ініціатива із затягуванням переселення виходила не лише від окремих районних уповноважених, а й заохочувалась Головним уповноваженим ПКНО з евакуації» [23, 217]. Польська сторона пояснювала свої дії тим, що евакуйованих польських громадян із території УРСР немає куди розміщати, оскільки значна частина території Польщі ще не очищена від німецької окупації [23, 217]. (Утім, частина поляків справді добровільно залишила територію СРСР). Так, 3 серпня 1944 р. секретар Волинського обкому КП(б)У І. Профатілов повідомляв секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову: «У польських селах Устилузького і Вербського районів у період німецької окупації існувала польська самооборона. У період німецької окупації вона палила і грабувала українські села. Після визволення цієї території від німецької окупації польські селянські сім'ї, побоюючись помсти українців, втекли за Буг, залишивши свої помешкання і посіви. Усього близько 300 сімей. Поляки, які працювали в Луцьку, почали подавати заяви до військкомату про добровільний вступ на службу до польської армії, оскільки боялися, що їх потім не пустять до Польщі» [25, 9]. Повідомляв він і про кумедний випадок: «Сторож обласної контори Цисельський, якому було понад 65 років, розрахувався і поїхав

до Любліна, заявивши: «Потрібно поспішати, а то там займуть всі хороші посади, а я знову буду сторожем» [25, 9].

І хоча народний комісар внутрішніх справ УРСР Рясний 14 жовтня 1944 р. інформував М. Хрущова про те, що загалом українці, які проживають на території Польщі, позитивно ставляться до переїзду, насправді картина не була такою ідилічною [23, 80]. Справді, з тих районів, у яких Армія Крайова тероризувала українське населення, українці прагнули виїхати [23, 168]. Незважаючи на те, що, за словами заступника Головного уповноваженого уряду УРСР з евакуації Кальненка, Армія Крайова залякувала тих українців, які хотіли виїхати, не всі землі українське населення бажало залишати [23, 193]. За повідомленням того ж Рясного, у населених пунктах у районі м. Сянок націоналісти серед населення вели агітацію, що ці землі, де вони проживають, ще з давніх-давен належали українцям, і українці не повинні їх залишати [23, 80]. Головний уповноважений уряду УРСР з евакуації М. Підгорний 22 листопада 1944 р. теж писав М. Хрущову, що в Перемишльському повіті, особливо в північно-західних волостях, люди не підтримують ідею евакуації, мотивуючи це тим, що ці землі необхідно приєднати до СРСР, оскільки вони здавна є українськими [23, 153]. Проти евакуації агітував і перемишльський архієрей. У результаті в цьому повіті було подано 12 заяв на переїзд, але потім 7 було відкликано [23, 162].

Заступник Головного уповноваженого уряду УРСР Кальненко 20 листопада 1944 р. повідомляв ЦК КП(б)У, що центральний Провід ОУН дав наказ своїм периферійним оунівським організаціям вести агітаційну роботу під лозунгом «Ні кроку зі свої землі» серед українського населення з тим, щоб воно не евакуйовувалось в Україну. Кальненко писав, що оунівці, особливо у Любачевському, Перемишльському і Лисковському повітах, поширювали листівки, в яких залякували українське населення, що в Україні голод, евакуйованих пограбують і вишлють до Сибіру, одночасно закликали вступати до лав УПА для боротьби з радянською владою [23, 162]. Крім того, як повідомляв Кальненко, проти переїзду українців у цьому регіоні активно агітувало духовенство, з радянського боку агітація майже не проводилась, оскільки її не було кому проводити. Ще однією з причин небажання переїзду українців Кальненко називає стягування поляками із сімей, які хотіли переїхати, податків наперед. Врешті, підсумував посадовець, українців перед від'їздом ще й грабували [23, 164]. Здійснювали побори перед від'їздом і на території Хелмського повіту. Деякі українці казали: «Запишіть мене у Вас у Хелмі, але не пишіть мене в моєму селі, тому що якщо про це довідаються поляки, то мене цієї ж ночі пограбують і вб'ють». Крім того, він повідомляв, що й були такі українці, які боялися виїжджати в Україну, бо ширилися плітки, що їх довезуть до Бугу, а потім розстріляють [24, 16].

Незважаючи на це, частина українців усе ж переселилася до УРСР. Так, на кінець 1944 р. в Херсонській області було розселено 150 українських сімей із Західної України, у Запорізькій – 383 сім'ї, у Миколаївській – 3560 колишніх польських громадян [25, 16; 25, 23; 25, 31].

Обширні архівні джерела, що містять спогади переселенців, свідчать, що цей процес був складним і діткливим.

Під час Другої світової війни мешканці Закарпаття відчували реальну можливість здійснити свою споконвічну мрію – приєднатися до решти українців, які на той час проживали на території УРСР. Тому 26 листопада 1944 р. в Мукачеві відбувся Перший з'їзд Народних комітетів, у якому взяли участь 663 делегати, які представляли 268 населених пунктів краю. Учасники прийняли Маніфест Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. У документі делегати скаржилися на те, що Чехословацький уряд, відкуповуючись від «наслідання» гітлерівської Німеччини, віддав їх у рабство мадярським фашистам. Таким чином, Закарпаття стало розмінною монетою. Делегати дійшли висновку, що з ними саме так вчинили через те, що Закарпаття не було возз'єднане з Україною. Учасники зборів були переконані, що возз'єднання з Радянською Україною сприяло б «національному розвитку, внутрішньому господарському розквіту і зовнішній безпеці» [22, 4].

С. Болдижар наголошував, що делегати з'їзду представляли інтереси більшості населення, його національної, політичної та соціальної палітри [1, 68]. Підкреслюючи той факт, що з'їзд не міг бути легітимним, оскільки не був передбачений ні законодавством довоєнної Чехословаччини, ні ще частково чинним законодавством Угорщини, ні частково, але неофіційно чинним законодавством СРСР, а також з огляду на те, що делегати Першого з'їзду Народних комітетів не обирались шляхом таємного голосування в умовах вільного вибору, а тому об'єктивно не могли представляти всі верстви населення регіону, автор звертає увагу на те, що якщо враховувати, що законність у демократичному суспільстві повинна насамперед відображати волю та інтереси більшості населення, то стає цілком зрозуміло, що він був легітимним, оскільки об'єктивно відображав волю основної частини населення Закарпатської України [1, 69]. Головною заслугою з'їзду, з точки зору С. Болдижара, стало прийняття Маніфесту про возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР. Народна Рада Закарпатської України, оголошена єдиною центральною владою (у складі 17 осіб), почала підготовку до возз'єднання краю з УРСР [1, 75].

Варто констатувати, що були й альтернативні погляди на статус Закарпаття в складі СРСР. Так, деякі православні священники надіслали 18 листопада 1944 р. лист на ім'я Й. Сталіна, у якому порушували питання про «включення Закарпатської України (Карпатської Русі) до складу СРСР у формі Карпаторуської радянської республіки». Однак їхня ідея не була підтримана [1, 62].

Народна рада організувала підписання Маніфесту про возз'єднання з Радянською Україною серед дорослого населення Закарпаття. Упродовж кількох місяців його підписали понад 250 тис. осіб, тобто основна частина дорослого населення краю [1, 62]. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України зберігається 2 справи, у кожній з яких сотні листів із десятками і сотнями

підписів на ім'я Й. Сталіна з проханням приєднати Закарпаття до Радянської України [21; 22].

Очевидно, окрилена підтримкою місцевого населення, Народна Рада Закарпатської України 5 грудня 1944 р. в листі, направленому президенту Чехословацької Республіки Е. Бенешу, урядовому представнику Ф. Немецу, запропонувала їм залишити територію Закарпатської України. Як зазначає дослідник, в умовах відсутності реальних механізмів впливу на ситуацію представники чехословацького уряду змушені були підкоритись і виїхати за межі області [1, 64]. Ситуацію, що склалась, доволі вмотивовано в телеграмі президенту та уряду Чехословацької Республіки виклав Ф. Немец: «З нашим поверненням на територію Підкарпатської Русі оновлення Республіки здавалось річчю незаперечною. За 14 днів ситуація повністю змінилась. Рух за приєднання до Радянського Союзу є народним і стихійним» [1, 64].

На думку С. Болдижара, на момент проведення з'їзду встановлених норм, які б зобов'язували проводити референдум щодо територій, аналогічних Закарпаттю, ні в міжнародному праві, ні в праві держав, закони яких фактично діяли на цій території у 1944 р., не було. А тому, з його точки зору, рішення з'їзду можна характеризувати виключно як прояв народного волевиявлення, а не як юридично обґрунтований акт [1, 72]. Утім, такі пропозиції мали місце. Так, делегат з'їзду В. Маркусь писав: «Члени кількох окружних делегацій запропонували, у дуже делікатній формі, провести плебісцит, оскільки, стверджували вони, 600 осіб не можуть вирішувати долю краю. Дізнавшись про таку ініціативу, організатори з'їзду почали погрожувати делегатам тюрмою, якщо вони насміляться виступати з подібною пропозицією» [1, 70].

Таким чином, на підставі викладеного можна дійти висновку, що при формуванні системи адміністративно-територіального устрою держави окупанти виходили з власних інтересів, а не з інтересів українського населення, так само як і Сталін, керуючись геополітичними міркуваннями, при встановленні кордонів України не послуговувався інтересами українського народу, в результаті чого за межами України залишилися заселені українцями території.

Крім того, варто зауважити, що як нацистським окупантам не удалось уникнути правової відповідальності за намагання поділити світ, так само її не уникне і порушник світового порядку В. Путін за окупований Крим і воєнні дії на Сході України. Це лише питання часу...

Джерела та література:

1. Болдижар С. Правове становище Закарпатської України (1944 – 1946 роки): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С.Болдижар; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2009. – 20 с.
2. Боляновський А. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941 – 1944 роках [Текст] : дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / А. Боляновський; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1999. – 250 с.

3. Гончаренко О. Система управління окупованими територіями України / О. Гончаренко // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси.* / Ред. кол. В.А. Смолій, О.Є. Лисенко (відп. ред) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво наукова думка НАН України», 2011. – Кн.1. – С. 321 – 367.
4. Горват Л.-І. Соціально-економічний і політичний розвиток українців Мараморощини (Румунія) в 1918 – 1945 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.-І.Горват; Ужгородський держ. ун-т. – Ужгород, 1999. – 162 с.
5. Гринвальд В. Дніпро-Бугське междуреччя в системі зовнішньої політики Румунії напередодні та в часі Другої світової війни / В. Гринвальд // *Альманах історичних досліджень: зб. наук. статей.* – Вип. 1. – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 18 – 25.
6. Дейнека Н. Румунський окупаційний режим та радянський рух опору в південно-західному регіоні України і Молдавії (1941 – 1944) / Н. Дейнека; Одеса: Атлант, 2013. – 222 с.
7. Довганич О. Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938 – 1945 рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / О. Довганич. – Ужгородський держ. ун-т. – Ужгород, 1997. – 72 с.
8. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / В. Косик. – пер. з фр. Р. Осадчука. – Париж, 1993. – 659 с.
9. Левченко Ю. Судовий апарат німецьких адміністративно-територіальних одиниць України за роки окупації: 1941 – 1944 / Ю. Левченко // *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України.* – 2011. – №4. – С. 115 – 120.
10. Левченко Ю. Управлінський апарат румунських адміністративно-територіальних одиниць України під час окупації 1941 – 1944 рр. / Ю. Левченко // *Науковий вісник східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія історичні науки.* – 2013. – №21. – С.70 – 75.
11. Левченко Ю. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941 – 1944 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю. Левченко. – Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 2015. – 20 с.
12. Ліпкан А. Українське питання в радянсько-польських стосунках 20 – 50-х років ХХ ст.: військово-історичний аспект: дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / А. Ліпкан ; Київський національний ун-т культури і мистецтв. – К., 2003. – 221 с.
13. Малиновська О. Політико-географічні аспекти формування та функціонування західного державного кордону України: дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02 / О. Малиновська; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 215 с.
14. Пронь Т. Міждержавний обмін територіями і населенням СРСР й Польщі в 1944 – 1951 роках та його наслідки: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / Т. Пронь. – Донець. нац. ун-т. – Донецьк, 2013. – 39 с.
15. Рекотов П. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941 – 1944 рр. (Історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / П. Рекотов; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 1997. – 222 с.
16. Рекотов П. Окупаційні адміністративно-територіальні утворення на території України (1941 – 1944 рр.): форми існування / П. Рекотов // *Права людини та основоположні свободи: історія та перспективи розвитку (до 800-річчя Великої хартії вольностей): матеріали XXXIII міжнар. іст.-прав. конф., 17 – 20 верес. 2015 р., с. Коблеве / Міжнар. асоц. істориків права, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Секція історії держави і права Наук. ради НАН України по координації фундам. прав. дослідж. ; [редкол.: І. Б. Усенко (голова) та ін.]. – Київ ; Херсон : Грін Д. С., 2015. – С. 339 – 344.*

17. Савицький Р. Окружне староство «Станіслав» у адміністративно-територіальній системі дистрикту Галичина в період нацистської окупації (1941 – 1944) / Р. Савицький // *Боротьба за Україну в 1943 – 1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство* : зб. наук. праць. Відп. Ред. О. Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2014. – С. 384 – 390.
18. Сміян К. Волинь в період німецько-фашистської окупації 1941 – 1944 років: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / К.Сміян; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1996. – 193 с.
19. Тарнавський І. Політика Третього рейху та його союзників на окупованих українських землях в роки Другої світової війни: Донец. нац. ун-т, Іст. ф-т. – Донецьк : Промінь, 2012. – 490 с.
20. Фостій І. Північна Буковина і Хотинщина в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. Фостій; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці, 2005. — 216 с.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 786.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 788.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 790.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 792.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 793.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1787.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6046.

© Радим ГУБАНЬ

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УСТРОЙСТВА УКРАИНСКИХ ЗЕМЕЛЬ В 1941 – 1944 гг.

В статье анализируется правовое регулирование административно-территориального устройства украинских земель, находившихся под оккупацией в 1941 – 1944 гг. Освещается административно-территориальная структура украинских земель, находившихся под оккупацией Германии и Румынии. Исследуется вопрос определения границы между УССР и соседними Королевством Румынией и Польской Народной Республикой. Отмечается отход от этнических границ при установлении государственных границ с указанными странами. Уделяется внимание обмену польского и украинского населения в пограничной полосе и стремлению населения Закарпаття к воссоединению с остальными украинцами.

Ключевые слова: *губернаторство «Буковина», губернаторство «Бессарабия», дистрикт «Галичина», райхскомиссариат «Украина», Транснистрия, обмен населением, оккупация.*

© *Radym HUBAN*

LEGAL REGULATION OF THE ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL STRUCTURE OF THE UKRAINIAN LANDS IN 1941 – 1944

In the article analyzed the legal regulation of administrative-territorial structure of Ukrainian lands that were occupied in 1941 – 1944, highlights the administrative-territorial structure of Ukrainian lands were under occupation Germany and Romania. The question of determining the border between the USSR and neighboring Kingdom of Romania and the Polish People's Republic. It is noted for the care of ethnic boundaries in establishing state borders with these countries. Attention is paid to the exchange of Polish and Ukrainian population in the border zone and aspirations of the population of Transcarpathia to reunite with the rest of the Ukrainian.

Keywords: *Governorship «Bucovina», Governorship «Bessarabia», District of Galicia, Reichskommissariat Ukraine, Transnistria Governorate, population transfer, occupation.*

УДК 17.022.1“1939/1945” +069.5(477)

© Віра ФОМІНА

ЕКСПОЗИЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ЯК ДЖЕРЕЛО УТВЕРДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

Акцентується увага на тому, що місія музею війни полягає також у тому, щоб переконувати відвідувачів в істині, що жодні ідеологічні догми і стереотипи неспроможні перемогти людяності, гуманізму, усвідомлення найвищої цінності буття – людського існування. Аналізуються представлені на експозиційних площах Національного музею історії України у Другій світовій війні матеріали персоналій, які мають різні морально-етичні погляди та ідеологічні уподобання, проте здійснили схожі вчинки й висловлювали тотожні думки.

Ключові слова: Друга світова війна, музей, експозиція, Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Тема цієї статті є по суті парадоксальною. Здавалося б, про які загальнолюдські цінності може йтися в музеї війни? Класик сучасної музеології Томіслав Шола однозначно заявляв, що «музеї війни є *contradictio in adjecto* (лат. внутрішнє протиріччя у визначенні), тому що музеї існують для увічнення цінностей, а ненависть, якої б природи вона не була, не повинна увічнюватися та примножуватися» [1].

Незважаючи на те, що ця теза є цілком справедливою, досвід Національного музею свідчить, що зміна ракурсу в процесі створення експозиції, акцентування не битв, подвигів, парадів і навіть не воєнного повсякдення та побуту, а людських відносин, почуттів і вчинків може змінити як сприйняття відвідувачем конкретної експозиції, так і філософію осмислення сторінок історії.

Пояснення також потребує зазначена в назві статті дефініція «загальнолюдські цінності». Річ у тім, що аксіологічний аспект – дослідження природи цінностей – складна й багатогранна філософська проблема, яку студіюють вчені й довкола якої точаться суперечки впродовж багатьох років. Їх називають духовними, моральними, високими загальнолюдськими цінностями – існує багато визначень, пояснень цих соціально-філософських категорій. Це – етичні ідеали,

вищі принципи людського життя, нормативна форма орієнтації людини в соціальній і природній реальності.

Загальнолюдські цінності завжди превалюють над цінностями груповими, класовими, національними і навіть конфесійними.

Чіткого визначення цього поняття немає. Вчені-філософи з давніх-давен то нескінченно розширюють, то звужують дефініційні означення, виокремлюючи кількість цінностей та «підцінностей».

Інтерпретація поняття «загальнолюдські цінності» варіюється від цілковитого заперечення, як це робить Ф.І. Гиренок, посилаючись на М.Я. Данилевського, до абсолютизації та переліку конкретних цінностей у списку [2; 3]. Проміжною є думка Френсіса Фукуямо, який переконаний у необхідності існування в сучасних умовах загальнолюдської системи цінностей [4].

Отже, щодо цього питання побутують найрізноманітніші думки: від банальних до «занадто» наукових. Відтак, не занурюючись у філософські тонкощі, зупинимося на визначенні з Вікіпедії: «Загальнолюдські цінності – існуючі теоретично моральні цінності, система аксіологічних максим, зміст яких не пов'язаний безпосередньо з конкретним історичним періодом або конкретною етнокультурною традицією, проте, наповнюючись у кожній соціокультурній традиції власним конкретним змістом, відтворюються у будь-якому пліні культури як цінність» [5].

Слід зазначити, що чітко назвати і скласти перелік так званих загальнолюдських цінностей важко, адже кожне джерело, кожний філософ висувають свій перелік ознак.

Це й десять біблійних заповідей, і різноманітні обґрунтування категорій цінностей, і пропозиції розрізняти основні рівні актуалізації загальнолюдських цінностей тощо.

Найчастіше в соціально-філософській категорії загальнолюдських цінностей трапляються такі поняття: мир, життя, любов, віра, істина, праведність, добро, обов'язок, совість, співчуття, свобода та ін.

Безумовно, віднайти кожну з цих цінностей, інтерпретовану в експозиції Національного музею, неможливо та й не потрібно. Зосередимо погляд на деяких прикладах, а розпочнемо з головної Книги життя – Біблії.

В одному з експозиційних залів представлено Книгу, видану 1922 р., яка належала уродженцю Волині Арсенові Івановичу Чумаку. 30 років було Арсену, коли на Волинь прийшли «совєти», 35 – коли його призвали до лав Червоної армії в 1944 р. [6]. Служив чесно й сумлінно, як до того багато років працював на землі. Устиг повоювати лише десять місяців, через важке поранення втратив ногу. Проте за цей невеличкий проміжок часу рядовий стрілецького полку був нагороджений орденом Слави III ст. і медаллю «За відвагу». Від рідного дому на Волині до Східної Пруссії проніс Арсен Чумак Біблію, на одній із сторінок якої підкреслив пророчі слова: «...Тогда говорит ему Иисус: возврати меч твой в его место, ибо все, взявшие меч, мечом погибнут» [7]. Цей мудрий вислів містить і прагнення до

миру, і невідворотність справедливого покарання, тобто ті моральні постулати, що цінуються в усі часи, у всіх народів, у всіх релігіях і віруваннях. Адже Слово Боже, Бог і Віра – це також вічні цінності. Кажуть, що Бог є любов, а любов – основа життя, головний мотив життєдіяльності, зрозумілий усім і завжди. Ця загальнолюдська ціннісна категорія також знайшла відображення в музейній експозиції. Можна з упевненістю стверджувати, що любов – це життя, адже вона заперечує смерть, перемагає її, розквітає навіть у найжахливіших умовах війни: в окопах, у концтаборах, у полоні, в окупації тощо. Любов – кохання чоловіка й жінки, любов до Вітчизни, любов до дітей, батьків, родини – ці почуття не тільки не затьмарилися в роки війни, а проявилися ще яскравіше й щиріше.

Переконливим свідченням цього є лист дружині від киянина капітана медичної служби Льва Зісмана. 28-річний бойовий офіцер перебував на фронті з 1942 р. після закінчення Військово-медичної академії, брав участь у Сталінградській та Курській битвах, а також у вигнанні гітлерівців з України, Румунії, Угорщини, Австрії, який на власні очі бачив смерть, кров та втрати, однак у листі до коханої від 9 травня 1945 р. пише про радість перемоги й про сподівання на щасливе життя [8].

Саме життя вважає він найвищою людською цінністю: «...пішла смерть, що підстерігала мільйони життів. Людина знову стала найціннішим капіталом...» [9]. Вражають ніжні, піднесені, трепетні слова, з якими він звертається до коханої дружини: «Радість моя, життя моє, моя мріє! Я жив для тебе, я жив тобою, мої мрії завжди були спрямовані на тебе... Я дожив до радості та щастя знову бачити тебе, бути біля тебе, кохати тебе... Усе погане вже пройшло, залишилася лише ти...» [10]. Далі розвиває думку такими словами: «Твої ласкаві листи полегшують мені життя... Дружинонько мила, кохана, блакитноока, золота! Тетянка моя рідна, нескінченно міцно й багато разів цілую тебе...» [11].

На перший погляд, це продовження думки попереднього адресанта, однак ці рядки вже з іншого листа. Його автор – майор-артилерист Євген Колесса. Професійний військовий, понад тридцять років віддав він армійській службі. У роки німецько-радянської війни брав участь в оборонних і визвольних боях у Криму та на Кавказі, визволяв Україну, закінчив війну в Чехословаччині. Нагороджений п'ятьма бойовими орденами та шістьнадцятьма медалями. Після демобілізації в 1974 р. жив і працював у Києві [12]. Теплі листи з фронту Євген Колесса писав коханій дружині, яка чекала його разом із маленьким сином. У цьому шлюбі подружжя прожило все життя, зберігши любов і повагу одне до одного.

Здається, що такі долі та музейні предмети є повним запереченням тези Т. Шоли щодо ненависті, вміщеної в експозиціях музеїв війни, оскільки такі листи, народжені в жорстокій фронтівій реальності, пронизані таким світлом справжнього кохання, такою чистотою думок і почуттів, що відкидають усілякі негативні людські прояви. Вони переконують, що найвища загальнолюдська цінність – Любов – перемагає смерть, бруд, війну і загалом ненависть.

З цього погляду ще переконливішими є історії, у яких кохання народилося під час війни.

У колекції Національного музею зберігаються листи сержанта Івана Сірченка і школярки Таїсії Хотини. Уродженець села Олексіївка на Донеччині Іван Сірченко розпочав свій бойовий шлях у 1943 р. після вигнання гітлерівців із рідного села. Як мінометник стрілецького полку брав участь у форсуванні Дніпра, визволенні Криму, а також у вигнанні гітлерівців із Прибалтики. Перемогу воїн зустрів у Курляндії [13].

Навесні 1944 р., напередодні боїв за Севастополь, зокрема штурму Сапун-гори, бійцям роздали посилки-подарунки з тилу із вкладеними в них листами. Іванові дісталися рукавички із запискою від учениці 9-го класу школи м. Гадяч, що на Полтавщині, Тасі Хотини. Дівчина, звертаючись до незнайомого бійця, бажала йому швидше розгромити ворога і з перемогою повернутися додому. Сірченко відповів. Зав'язалося романтичне листування. Юнак і дівчина не бачили одне одного, Іван навіть не мав власної фотографії. Проте справжнє почуття, що запалило їхні серця, не потребувало ані фото, ані коштовних дарунків, ані навіть палких поцілунків, адже закохані були на відстані. Доволі цікаво стежити за динамікою стосунків закоханих: спочатку вони були офіційні, а далі трансформувалися в палкі й щирі почуття: «...Я думаю про тебе, про нашу зустріч! Як далеко і як близько ця зустріч! Я хочу сказати все, що відчуваю, але... Неможливо написати все, що відчуваєш... і немає зараз таких слів» [14].

Закохані мріють про зустріч, про довге щасливе життя: «Так, перемога близька, а з нею і довгождане щастя буде не в снах, не в мріях, а наяву, наше... чудове, сонячне і назавжди наше щастя. Вже скоро прийде час, коли я за привітними провулками містечка Гадяч із невимовною радістю на вустах, з тривогою в душі, щасливий й упевнений, боязливо постукаю в двері твого, омріяного будинку, переступлю поріг і... не знаю, що буде, одне знаю, точніше, вірю, що буде так, як... найкраще...» [15].

Іван і Тася зустрілися, правда, не в Гадячі, а у Львові, де дівчина на той час навчалася в університеті, одружилися і прожили разом довге й щасливе життя, сповідуючи вічні цінності – Любов, Родина, Мир.

Нині вже онуки Сірченків відвідують Національний музей і перерахують уміщені в експозиції дідові листи.

Проте не в усіх доля складалася так щасливо, як у подружжя Сірченків. Трагічною стала вона для киянина лейтенанта Якова Зеленського. В армії – з 1931 р. Початок німецько-радянської війни застав у районі Кам'янця-Подільського. 22 червня Яків надіслав до Києва, де жили дружина Тетяна і трирічна донечка Тамара, поштову картку. Це була перша й остання звістка з фронту. «Бережи нашу донечку, – пише лейтенант Зеленський, – можливо, я вас більше не побачу» [16]. Лист на поштовій картці містить 11 рядків, майже в кожному – слова: Танюшечка, дорога донечка Тamarочка. Воїн вважався зниклим

безвісти з липня 1941 р., і лише в 1943 р., після вигнання гітлерівців із Києва, Тетяні Зеленській передали записку з повідомленням, що її чоловік помер у листопаді 1941 р. в гітлерівському шталазі № 319 польського міста Хелм. Записка була написана на звороті фотографії доньки Тамари. Цю світлину батько зберігав до останньої хвилини свого життя [17].

Отже, Любов як вища цінність є метою людини, сенсом її існування в різних формах буття, навіть у наймасштабніших. У цьому контексті вищою цінністю можна вважати Дітей і Родину, адже Любов до них сприймається як збереження й передача інформації узагальненого гуманістичного характеру, що дуже важливо для процесу формування засад суспільної свідомості.

Як уже зазначалося вище, перелічити всі цінності, зробити чіткий реєстр неможливо так само, як неможливо скласти список пріоритетів: що важливіше й цінніше – Любов до Дитини, до Родини чи до Батьківщини?

На нашу думку, ці поняття дуже тісно пов'язані в людській свідомості й нерідко ототожнюються.

«Помру за Батьківщину, помру за ваше щастя...цього вимагають умови, цього вимагає історія, а історію роблять люди...» – писав в останньому листі з в'язниці до дружини й дітей секретар Дніпропетровського підпільного обкому КП(б)У М.І. Сташков [18]. Микола Іванович був розстріляний у гестапо в січні 1943 р., посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Такого ж звання й також посмертно удостоєний Олекса Борканюк – один з організаторів антихортистського підпілля на Закарпатті, активний діяч міжнародного комуністичного руху. У своєму передсмертному листі до рідних із будапештської в'язниці він писав: «...Сьогодні мене повісять. Якщо я дечим скривдив Вас у житті, прошу: простіть мене...Як вояк, я мусив виконувати військовий наказ...» [19].

Ці люди, безперечно, ототожнюють Любов до родини й до Батьківщини, обов'язок перед країною й перед рідними. Отже, ці переконання також є вищими цінностями і Музей, інтерпретуючи їх, пропагує поняття і почуття, зрозумілі всім.

Дехто може наполягати на тому, що і Сташков, і Борканюк переконані більшовики, тому їхня свідомість формувалася за схожих обставин. Проте в Національному музеї презентуються матеріали людей, які мають різні морально-етичні погляди та ідеологічні уподобання, проте здійснили схожі вчинки й висловлювали тотожні думки.

«...Люби, синку, свою Батьківщину, бо вона твоя друга мати, не шкодує для неї свого життя» [20]. Це рядки з листа до семирічного сина старшого сержанта Івана Гетьманцева, учасника оборони Севастополя.

Викладач зоотехнікуму на Дніпропетровщині, на фронті німецько-радянської війни він з червня 1941 р. Зник безвісти, коли радянські війська вели останні бої в обложеному Севастополі. Івану Сидоровичу Гетьманцеву було лише 30 років [21].

«...Навчися завжди поважно працювати для загального добра. Люби свій рідний край, люби Україну і в житті міцно тримайся заповітів великого Кобзаря...» [22].

Може здатися, що це – продовження попереднього листа, але ці рядки належать людині інших ідеалів, інших переконань та, зрештою, іншої долі.

Кирило Осьмак – знаний діяч національно-визвольного руху, Президент Української головної визвольної ради. У 1944 р. заарештований радянськими органами держбезпеки й засуджений до позбавлення волі терміном на 25 років. Реабілітований у 1994 р.

Лист, рядки з якого наведені вище, Кирило Осьмак адресував доньці Наталі. Написаний він був у в'язниці 12 серпня 1957 р.

...Минули десятиріччя, змінилися країни й кордони між ними, а такі слова сприймаються сучасно й актуально, очевидно тому, що позначають зрозумілі всім загальнолюдські цінності, якими були, є і будуть поняття: «Батьківщина», «Родина», «Дитина».

Не можна обійти увагою ще один аспект, адже наставляючи рідну дитину, виховуючи її за таких екстремальних обставин, якими є війна та боротьба за незалежність, людина в такий спосіб намагалася залишити свій слід у Житті та Пам'яті нащадків. Ці поняття також вважаються вищими загальнолюдськими цінностями. Адже діти – це продовження нашого життя, пам'яті про нас у майбутньому. Намаганням врятувати дитину як часточку власного життя, щоб не загубитися у вирі Всесвіту, прагненням зберегти пагінець свого роду керувалося, мабуть, і подружжя Григорія та Марії Вацебів – активних членів ОУНівського підпілля на Станіславщині (нині – Івано-Франківщина). Наприкінці серпня 1950 р. у подружжя народилася донька Ганна-Мотря. Рідні Вацебів були виселені до Караганди, а їх самих чекав арешт або смерть. Розуміючи це, Григорій та Марія наважилися залишити немовля в незнайомих людей, сподіваючись на щасливу долю та Божу ласку. Батьки загинули в 1951 р., а дівчинку врятували добрі люди, отже, життя роду Вацебів продовжено [23]. Батьки залишили доньці листи, у яких пояснювали причини такого рішення, сподівалися на те, що дівчинка врятується, виживе й у майбутньому буде служити Україні. Так і вийшло. Дитину виховали патріотом країни [24].

По-різному можна оцінити вчинок Григорія й Марії, не всі, мабуть, зрозуміють їх. Тому знову звернемося до Вічної Книги буття – Біблії, до історії праведника Мойсея. Згадаймо історію зі Старого Заповіту: коли фараон наказав убити всіх немовлят-хлопчиків, мати сховала Мойсея в кошик і залишила на березі річки. Дочка фараона знайшла дитину і взяла її собі, а рідна мати виростила хлопчика, найнявшись годувальницею. Коли Мойсей виріс, він звільнив свій народ від неволі [25]. Отже, знову бачимо перетин: вічна Книга – вічна Істина – вічні Цінності.

На жаль, звернення до Бога не завжди допомагало пересічним людям, хоча, напевне, полегшувало горе.

Є в колекції Меморіалу матеріали, які на перший погляд можуть видаватися непрофільними для військово-історичного музею, зокрема предмети церковного вжитку. Ідеться про дві поминальні книжки, що належали простій селянці Парасковії Гавриш із чернігівського села Велика Дорога [26]. Жінка народила й виростила п'ятьох синів. У 40-річному віці залишилася вдовою. У її поминальній книжці на сторінці «За здоров'я» вписані імена синів: Івана, Павла, Федора, Анастасія й Анатолія. Молила мати Бога, вимолюючи щастя і здоров'я дітям. У 1939 р. троє старших Гавришів були призвані до лав Червоної армії. Іван служив на Чорноморському флоті, Федір – під Ленінградом, а Павла було направлено до Читинського вищого військово-інженерного училища. Двоє молодших залишилися біля матері. Кожен із братів мав власні плани на майбутнє, проте все зруйнувала війна.

У 1941 р., під час оборони Севастополя, зник безвісти Іван Гавриш. Ось тоді мати завела другу поминальну книжку й на сторінку «За упокій» вписала ім'я Івана. У сорок третьому, після визволення рідного села, польовим військкоматом були мобілізовані Анастасій, який загинув через кілька місяців, і Анатолій, що з боями дійшов до Польщі й загинув, піднімаючи в атаку бійців свого взводу. Відтоді в материнському поминальнику на сторінці «За упокій» з'явилося ще два імені.

Після закінчення військового училища з 1943 р. в діючій армії перебував і Павло Гавриш. Старший лейтенант, заступник командира саперного батальйону, він особливо відзначився під час битви за Дніпро, коли впродовж трьох діб керував переправою особового складу й техніки на правий берег ріки. Удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

До перемоги воювали на різних фронтах брати Павло та Федір Гавриші, згодом Федір працював у народному господарстві, а Павло продовжував службу в армії. Проте війна наздогнала майора П.І. Гавриша – у 1968 р. внаслідок фронтового поранення він помер, а матері довелося пережити свого четвертого сина [27].

Отже, доля дітей, батьківські почуття, родинні зв'язки – це також вічні загальнолюдські цінності.

Мабуть, тому багато хто з бійців у скрутні хвилини звертався до найдорожчого – родини.

«...Я Іван Пименович можна считать у живих нет убитий під Києвом у 41 р. во время наступу фашистських орд. Адрес узятий у него у мертвого і послано вам» [28].

Цю записку (стиль і правопис збережено) написав лейтенант Іван Баранник, опинившись у безвихідному становищі, усвідомлюючи, що має невдовзі загинути. Це сталося під час останніх боїв за Київ. Людина розуміла, що волею долі має піти з життя, проте вона прагнула сповістити рідним про себе, залишитися в їхній пам'яті не непевним і сумнівним, як вважалося на той час, «пропалим безві-

сти», а загиблим у бою. Одне слово, у цьому саморобному сповіщенні міститься і бажання залишитися в пам'яті родини, і турбота про неї.

А ось зовсім інший приклад турботи про родину й намагання зберегти людську гідність – прощальний лист до дітей Степана Михайловича Аксиментьєва, капітана 2 рангу, кавалера бойових орденів, шанованої та мужньої людини.

На 85-му році життя, стомившись від хвороб, розуміючи, що в поєдинку з ними він не виборє перемогу, старий моряк вирішує піти з життя. Дітям він залишає лист без єдиного слова докору, журби або відчаю. Рядки листа чіткі, літери рівні, зміст – турбота про дітей, їхнє майбутнє, небажання завдавати зайвого клопоту. «...Дуже прошу Вас, будь ласка, не судіть суворо мій вчинок і нікого в ньому не обвинувачуйте... Величезну лагуну Чорного моря вважайте братською могилою... а я разом з іншими у ній... Коли забажаєте згадати про мене, вийдіть на берег моря під час шторму і прислухайтеся до шепоту хвиль. Ви почуєте скорботну мелодію. Це море співає реквієм тим, хто спочиває в його глибині...» [29]. Ось такі спокійні й мужні слова, сповнені турботи й любові до близьких. І хоча соціум здебільшого засуджує самогубство, бувають ситуації, у яких це єдиний вихід. Згадаймо письменників Володимира Маяковського, Стефана Цвейга, Миколу Хвильового та багатьох інших людей, які зробили такий вибір заради власної гідності, заради близьких, і знову – Вічну Книгу: «...смертю смерть перемігши». Отже, зроблено подібні вчинки задля загальнолюдської цінності – Життя.

Безцінними для більшості з нас є поняття «Людяність» та «Милосердя». Невипадково ім'я Матері Терези знають і розуміють без перекладу.

Під час Другої світової війни Милосердя було невинним, а поширеним явищем, це почуття виявляли люди по обидва боки фронту, навіть ворогуючі сторони одина до одної. Музей містить артефакти, що розповідають про це, а образно це зафіксовано в багатьох реліквійних комплексах, зокрема в комплексі «Відвоювалися».

...На підлозі серед розбитої військової техніки та спорядження – світлина вбитого німецького солдата. Це фото відомого радянського фотокореспондента С. Стояновського, що має назву «Відвоювався» [30].

Юнак-підліток у військовій формі Вермахту лежить горілиць, розкинувши руки, біля мотоцикла. Модель саме такої машини представлено в експозиції, а поруч – мопед, який залишили гітлерівці на полі бою [31].

У цьому образно-реліквійному комплексі вміщено також листи до німецьких солдатів на фронт. Епістоли, написані переважно жінками й дітьми, розповідають про сімейні справи, побут, сум від вимушеної розлуки. І майже в кожному з них – страх перед майбутнім [32]. «Коли закінчиться ця проклята війна? Коли настане кінець цьому жахові?» – запитують рідні старшого лейтенанта Ернста Тайхмана [33]. У цьому запитанні – безвихідь, страх, надія. Образ ворога в схожому трактуванні набуває інших рис. Осмислюючи комплекс, представлений в експозиції, нинішній відвідувач не відчуває задоволення від приниження ворога, не переймається сліпою помстою, адже цей переможений ворог також жертва,

жертва нацизму, жертва війни. Музейна експозиція прагне вивести відвідувача за межі ненависті до конкретної людини або країни й навчити ненавидіти війну, бездушну мілітарну машину, що обрушилася на людину, щоб спотворити її тіло, її душу, її свідомість.

На щастя, цього не сталося. Музей за допомогою автентичних експозитів та образно-реліквійних комплексів переконує, що гуманізм, людяність, милосердя, інші цивілізаційні цінності перемагають. Для справжньої людини завжди існує проблема вибору в рамках дилеми – антилюдський посил і гуманістичні засади. Ця теза неодноразово підтверджується матеріалами експозиції. У розділі, присвяченому невірникам ХХ століття – українським «остарбайтерам», серед багатьох експозитів представлено фото групи німецьких жінок – працівниць фармацевтичної фабрики в німецькому Мюнхені [34].

Це фото передала до музею одна з примусових робітниць – Олександра Пелехата. Улітку 1942 р. дев'ятнадцятирічна дівчина з Харківщини була вивезена на роботу до Німеччини. Жила вона, як і сотні таких само невірниць, у таборах за колючим дротом. Використовували жінок на важких фізичних роботах, однак годували вкрай погано. Олександра перебувала на каторзі три роки, проте назавжди запам'ятала, що життям своїм зобов'язана простим німецьким жінкам-робітницям фармацевтичної фабрики. Ризикуючи власним життям, вони підгодовували наших дівчат, приносили їм свій одяг, під виглядом служниць брали на вихідні дні додому, щоб ті відпочили й поїли. Минуло понад піввіку, а Олександра Пелехата пам'ятала імена німецьких фрау, для яких вічні людські цінності – Милосердя, Співчуття та Людяність – були вище расових, класових, релігійних та національних забобонів.

...З Полтавщини в лютому 1942 р. першим ешеленом відправили до невеличкого німецького містечка Ігельхайм дев'ятнадцятирічну Ганну Коломієць. На цей час батька дівчини (як комуніста) розстріляли німці, а Ганна разом із сестрою Марією та її чоловіком стали невірниками Третього райху.

Проте Ганні пощастило. Майже три роки вона працювала нянею чотирьох дітей у родині Йоханеса Бренделя, яка не вбачала в юній українській дівчині ворога. Наприкінці війни, коли Німеччині вкрай були потрібні робочі руки в промисловості, «остарбайтерів» стали забирати з приватних господарств. На військовий завод відправили й Ганну. Зрозуміло, що умови там були нестерпні. Упродовж усього часу, коли дівчина працювала на заводі, її постійно провідувала фрау Брендель, завжди приносила нехитрий гостинець: шматок хліба, кілька картоплин або яблук, відриваючи ці продукти від власних дітей.

Після війни німецька родина не полишала надії розшукати Ганну, і через піввіку один із вихованців, Тео Брендель, приїхав у гості до своєї няньки в Україну. Про цю зустріч свідчать листи, вміщені в музейній експозиції, та фото молодої, охайно одягненої дівчини з маленькою дитиною на руках. Поруч стоять троє підлітків [35].

Ця історія та представлені експозити в жодному разі не викликають почуття ненависті, злості чи ворожості, а навпаки, свідчать, що справжня Людність перемагає нищість і підлість. Зрозуміло, що наведені факти не були типовими, проте вони не були й поодинокими.

Отже, місія Музею війни полягає також у тому, щоб переконувати відвідувачів в істині, що жодні ідеологічні догми і стереотипи неспроможні перемогти людності, гуманізму, усвідомлення найвищої цінності буття – людського існування.

Наголошуючи на утвердженні Музеєм вічних цінностей, неможливо обійти увагою тематико-реліквійний комплекс, що завершує експозицію. Його скомпоновано завдяки історичній пам'яті, професійному аналізу, сьогоdnішнім загальнолюдським почуттям і сучасним оцінкам. Експозити, з яких складається комплекс, мають дещо суперечливий характер. З одного боку, це хрест, виготовлений із рештків зброї країн, що воювали одна проти одної; з другого, підняті із землі, пробиті кулями каски солдатів двох армій – німецької та радянської, покладені до підніжжя хреста; а над усім цим – церковний дзвін.

Здавалося б, хрест із зброї – нонсенс, пробиті солдатські каски нівелюють прямолінійне, поверхове сприйняття образів агресора й переможця, перетворюючи його на глибший образ жертв війни та тоталітарних режимів. Автентичний церковний дзвін над і поза конфесійним хрестом також сприймається неоднозначно.

Досвід свідчить, що цей тематико-реліквійний комплекс, винесений за межі експозиційного простору і хронологічних рамок війни, є зрозумілим для відвідувачів, бо йдеться в ньому про вічне й загальнолюдське: землю, що прийняла в себе солдатів, які не знали навіть про існування один одного, а стали заклятими ворогами через діяння керманічів своїх країн, про те, що на цій землі судилося жити усім, бажано в мирі та злагоді, бо інакше важко зберегти навіть саму землю, про хресний шлях, який у кожної людини власний, незалежно від конфесійної належності, і, нарешті, про вічне біблійне риторичне запитання – «По кому б'є дзвін?».

Отже, зважаючи на запропоновану назву статті, ще раз зауважимо, Музей працює не на минуле, а на сьогодення та майбутнє, тому креативне осмислення минулого, зокрема нацизму, фашизму, більшовизму і загалом тоталітаризму як явищ, абсолютно ворожих людській природі, ствердження загальнолюдських цінностей є магістральною лінією діяльності Музею, його наріжним каменем. В основі всіх проектів – не ненависть, не ворожнеча, не почуття помсти, а зрозумілі для всіх загальноцивілізаційні поняття. Відрадно, що це знаходить підтримку серед музейної аудиторії. Ось лише кілька записів у Книзі відгуків:

«...Вважаю, що кожен мешканець нашого міста, гості повинні відвідати музей і дійти висновку: бути Людиною, бути завжди гуманним! Дорожити життям! 24.04.1983 р.». Підпис.

«...Зворушливо все до болю. Земний уклін тим, хто минуле через сучасне в майбутнє несе. 21.06.1996 р.». Митрополит Нестор, учасник війни, призваний польовим військкоматом.

«...Я був неймовірно вражений глибокою гідністю, з якою музей підійшов до висвітлення теми війни... 22.11.2010 р.». Філіп, Принц Бельгії.

«...Висловлюю Вам свою вдячність за... вражаючу експозицію й обачливість, з якою співробітники музею пояснюють історію...» 7.11.2014 р. Доктор Йорг Морре, директор музею Берлін-Карлсхорст.

Утверджуючи вічні цінності, Музей викликає ненависть виключно до самої війни, її ініціаторів та апологетів.

Джерела та література:

1. Гринько И. «Нам необходимо услышать этих солдат...» // Музей. – 2014. – №8. – С. 22.
2. Гиренок Ф.И. Наука без надежды. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://Mreadz.com/new>
3. Выжлецов Г.П. Аксиология культуры. – Спб, 1996. – 538 с.; Гридина А. Общечеловеческие ценности – главный ориентир в системе образования. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: sai.org/ua-ru/207.html; Ручка А.А. Социальные ценности и нормы. – К., 1976. – 312 с.; Рычков А.К., Яшин Б.Л. Философия. – М., 2004. – 286 с.; Удовиченко Е.М. Философия: Конспект лекций и словарь. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.Lib.ua-ru.net/content>; Философский энциклопедический словарь. – М., 1997. – 576 с.; Філософія. Підручник. – К., 2002. – 408 с.
4. Фукуяма Ёсиро Фрэнсис. Наше постчеловеческое будущее. Последствия биотехнологической революции. – М., 2004. – 352 с.
5. Вікіпедія. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.m.wikipedia.org/wiki>.
6. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – фонди НМІУДСВ). – КН-206197.
7. Фонди НМІУДСВ. – Генеральний каталог.
8. Там само.
9. Фонди НМІУДСВ. – КН-222530. – Д-3196.
10. Там само.
11. Фонди НМІУДСВ. – КН-1108940. – Д-18082.
12. Фонди НМІУДСВ. – Генеральний каталог.
13. Фонди НМІУДСВ. – Генеральний каталог.
14. Фонди НМІУДСВ. – КН-77940. – Д-15075.
15. Фонди НМІУДСВ. – КН-77941. – Д-15075.
16. Фонди НМІУДСВ. – КН-225708. – Д-39571.
17. Фонди НМІУДСВ. – Генеральний каталог.
18. Фонди НМІУДСВ. – КН-50550. – Д-11262.
19. Фонди НМІУДСВ. – КН-10727. – Д-16471.
20. Фонди НМІУДСВ. – КН-58072. – Д-12362.
21. Фонди НМІУДСВ. – Генеральний каталог.
22. Фонди НМІУДСВ. – КН-58072. – Д-12362.
23. Україна. Війна. Власна пам'ять: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; редкол. Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2015. – 264 с.

24. Фонди НМІУДСВ. – Генеральний каталог; Фонди НМІУДСВ. – НД-27534.
25. Вікіпедія. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.m.wikipedia.org>.
26. Фонди НМІУДСВ. – КН-218557; Фонди НМІУДСВ. – КН-218558.
27. Фонди НМІУДСВ. – Генеральний каталог.
28. Фонди НМІУДСВ. – КН-58072. – Архівний фонд І.Ф. Євдокимова.
29. Фонди НМІУДСВ. – НД-24985.
30. Фонди НМІУДСВ. – КН-30012.
31. Фонди НМІУДСВ. – КН-3055.
32. Фонди НМІУДСВ. – НА-4, 9, 11, 15 – 17, 20, 25, 27, 38 – 40, 43, 46, 55, 74, 84, 88, 92 – 94, 106 – 108.
33. Фонди НМІУДСВ. – НА-31.
34. Фонди НМІУДСВ. – КН-209157. – Ф-161.
35. Фонди НМІУДСВ. – КН-20766/3 – 4; Фонди НМІУДСВ. – НД-25115.

© Вера ФОМИНА

ЭКСПОЗИЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ КАК ИСТОЧНИК УТВЕРЖДЕНИЯ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ

Акцентируется внимание на том, что миссия музея войны заключается также в том, чтобы убеждать посетителей в истине, что никакие идеологические догмы и стереотипы не могут победить человечность, гуманизм, осознание высшей ценности бытия – человеческое существование. Анализируются представленные на экспозиционных площадях Национального музея истории Украины во Второй мировой войне материалы персоналий, которые имели различные морально-этические взгляды и идеологические предпочтения, однако осуществляли похожие поступки и выражали тождественные мысли.

Ключевые слова: Вторая мировая война, музей, экспозиция, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне.

© Vira FOMINA

EXHIBITION OF THE NATIONAL MUSEUM AS A SOURCE OF ESTABLISHMENT UNIVERSAL VALUES

Attention is focused on that mission of the War Museum is also to persuade visitors to the truth that no ideological dogmas and stereotypes can not conquer humanity, humanism, awareness of the supreme value of life – human life. Analyzes presented at the exhibition space of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War materials of personalities with different ethical views and ideological preferences, but committed similar acts and expressed identical opinions.

Keywords: Second World War, museum, exhibition, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War.

ІЗ ПРАКТИКИ МУЗЕЙНОЇ РЕСТАВРАЦІЇ

УДК 069.444(477-25)

© *Ірина РУДЕНКО*

ЗБЕРІГАННЯ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ РЕСТАВРАЦІЇ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ: РУКОПИСНІ ДОКУМЕНТИ ВОЄННОГО ПЕРІОДУ (з досвіду реставраційної роботи)

Розглядаються основні принципи реставрації документів у науково-реставраційному відділі Національного музею історії України у Другій світовій війні. Представлено кілька складних прикладів реставрації документів співробітниками музею.

Ключові слова: документ, реставрація, збереженість, основні принципи реставрації документів, клімато-температурний режим, Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Національний музей історії України у Другій світовій війні має одне з найбільших у Європі зібрань автентичних музейних предметів, які всебічно відображають масштабні події найтрагічнішого мілітарного конфлікту в історії 20 століття та участь у ньому народу України.

Фондові колекції Меморіалу містять близько 470 тис. музейних предметів, з них 210 тис. – це пам'ятки на паперовій основі (листівки, плакати, документи, газети, книги). У реставраторів музею викликають стурбованість документи, що містять тексти, написані водонестійким чорнилом і копіювальними олівцями. У музейній фондозбірні таких документів налічується близько 80 тис., і колекція постійно поповнюється.

Виробництво паперу у воєнний період було призупинено. Для листів, записок, листівок використовувався папір із шкільних зошитів, бухгалтерських бланків, а також обгортковий та газетний папір. Ці види паперу виготовлялися з волокон деревної маси, що містять лігнін. Вони потребують під час реставрації особливого підходу, оскільки поєднання таких факторів, як низькосортний папір і водонестійке чорнило, ускладнюють процес реставрації і змушують до пошуку нових технологічних підходів, що гарантують надійне зберігання документів.

Короткі відомості про чорнило та його склад. Чорнило являє собою водні чи спиртоводні розчини барвників або їх суспензії і містить у своєму складі так звані загусники, що вводяться для надання потрібної в'язкості, й антисептики. Для запобігання виникнення в чорнилі плісняви як антисептик використовують фенол, оцтову кислоту, формалін, саліцилові препарати та інші речовини.

Залежно від призначення, складу і кольору чорнило для письма на папері має різні назви.

У Радянському Союзі до 1941 р. виготовляли залізоголове, кампешеве й анілінове чорнило.

Залізоголове чорнило в якості барвника містить танат заліза і залежно від способу виготовлення може мати ще так звані тимчасові органічні барвники синього, блакитного чи зеленого кольорів.

У 1923 – 1937 рр. у СРСР залізоголове чорнило не виготовляли.

Кампешеве чорнило дістало свою назву від екстракту кампешевого дерева, яке додається під час виготовлення.

Анілінове чорнило стало широко застосовуватися після заміни природного барвника на синтетичний, оскільки він дешевий, має високі фарбувальні властивості й найрізноманітніші кольорові відтінки. Документи воєнного часу були виконані переважно аніліновим чорнилом на основі синтетичного барвника.

Анілінове чорнило має ряд переваг: воно легко стікає з пера, не викликає корозії металевих пер, добре зберігається впродовж тривалого часу. Однак стійкість і надійність текстів, написаних таким чорнилом, незначна, позаяк під час зволоження літери розпливаються. Барвник мігрує у волокно, утворюючи ореол букв і рядків. Невелика і світлостійкість більшості таких барвників, що призводить до швидкого вицвітання текстів, особливо під впливом світла.

Розчинність текстів істотно ускладнила реставрацію документів, оскільки технологія реставрації, як відомо, передбачає застосування води і водних розчинів при очищенні, промиванні, проклейці та зміцненні документів.

У науково-реставраційному відділі музею накопичено певний досвід у питанні реставрації та збереженні документів, виконаних водонестійким чорнилом.

Перед тим як приступити до реставраційного процесу, необхідно провести ретельне дослідження стану збереження документа, ступінь пошкодження, водорозчинність чорнила.

Визначення складу паперу по волокну дає реставраторові можливість застосувати той чи інший хімічний реактив. Наприклад, вміст у папері волокон деревної маси унеможливорює обробку документа хлоровмісними реагентами, такими як хлорамін та гіпохлорид натрію.

Для визначення водорозчинності чорнила використовується метод копіювання. На досліджуваний фрагмент тексту накладається зволожений фільтровальний папір. У разі наявності анілінового чорнила розчинний барвник переходить у поверхневі шари фільтрувального паперу. При необхідності точного

визначення виду чорнила проводиться хімічний якісний мікроаналіз, який полягає в мікропробі штриха 18% соляною кислотою. (Цей мікроаналіз необхідно проводити під мікроскопом).

Чорнило, що містить водорозчинні органічні барвники, при дії на нього кислоти або не змінюється, або навколо штриха з'являється червоний ореол.

З 70-х рр. XIX ст. упродовж століття застосовувалися основні анілінові барвники для виготовлення засобів письма, а тексти на їх основі були широко представлені у фондах архівів, бібліотек та музеїв.

Тільки до 60 – 70-х рр. XX ст. спочатку поряд з основними барвниками, а потім замість них для виготовлення засобів письма стали повсюдно використовувати анілінові кислотні барвники. Через це після визначення складу паперу по волокну реставратор має установити тип барвника в чорнилі – основний чи кислотний.

Під час нанесення краплі 0,5% водного розчину фосфорно-вольфрамової кислоти на штрих у разі основного барвника розпливання не спостерігається, при цьому посилюється інтенсивність забарвлення. Цей метод не є абсолютно точним, оскільки на старих документах деякі кислотні барвники також не розпливаються під дією цього реактиву, що може виявитися помилковим.

Застосування методу електрофорезу дає змогу визначити тип барвника та провести оцінку достовірності складу чорнила.

Якщо чорнило водонестійке, то його потрібно закріпити. Цей процес називається фіксацією. Найвідоміші дві методики фіксації:

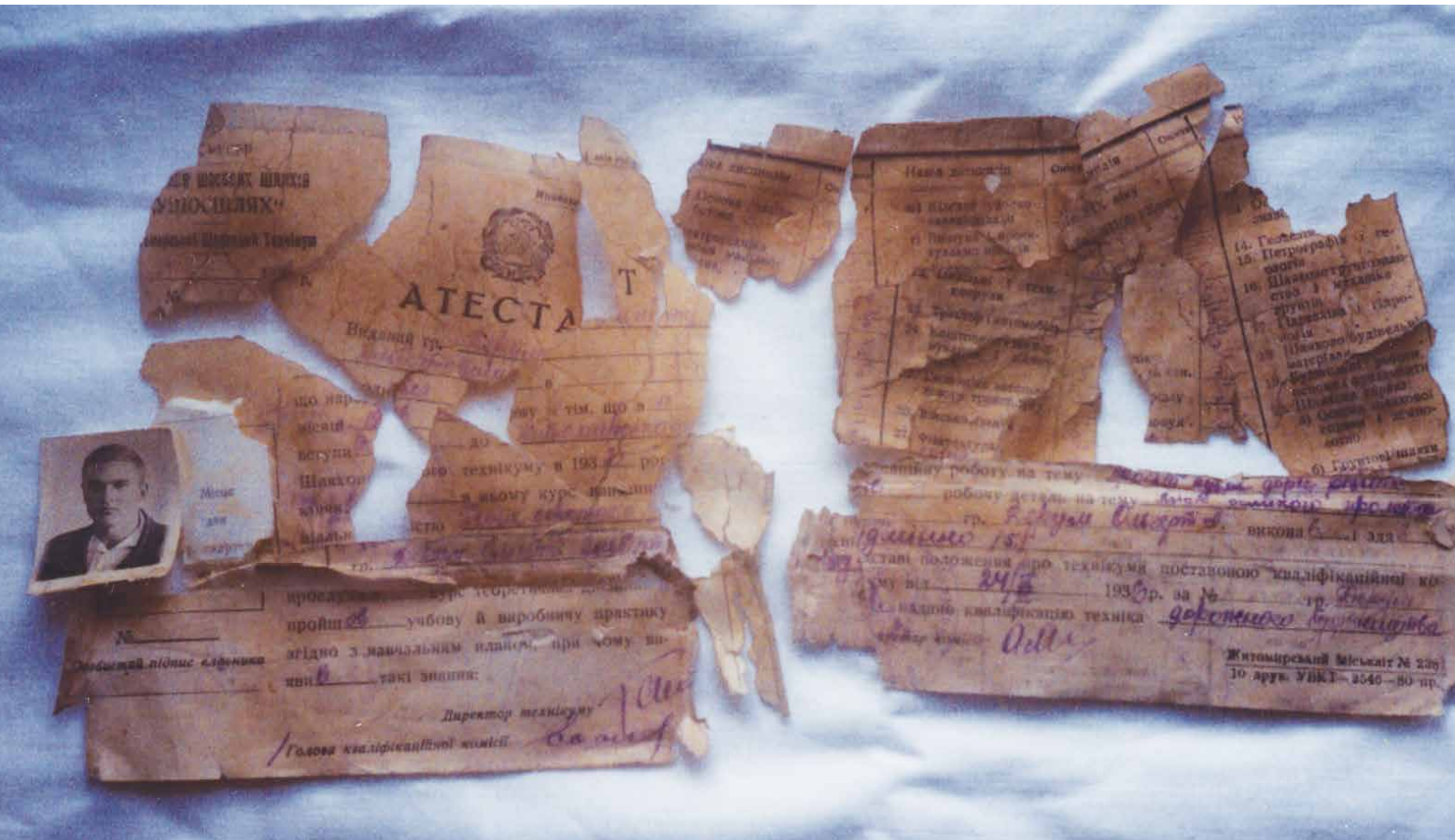
а) закріплення чорнила з основних барвників за допомогою фосфорно-вольфрамової кислоти;

б) закріплення чорнила з кислотних барвників соляно-кислим хітозаном (природне полімерне з'єднання).

Тільки на підставі отриманих результатів реставратор складає програму реставрації документа.

У науково-реставраційному відділі музею знайшла широке застосування методика обробки (зволоження) документа з водонестійким текстом.

Прикладом може слугувати реставрація атестата № 5192, виданого в 1936 р. на прізвище О.А. Дерум. Складність реставрації цього музейного предмета полягала в тому, що його виконано різнокольоровим чорнилом, а також у тому, що він містив сліди попереднього усунення пошкодження (підклейка розривів синтетичним клеєм). Демонтаж паперової основи документа здійснювався у вологому стані, з послідовною обробкою всіх фрагментів 3% розчином перекису водню в 48% розчині етанолу.

Значна частина документів воєнного періоду виконана олівцями, які, залежно від призначення, бувають різними. Відповідно до складу стержня олівці діляться на графітні, копіювальні, кольорові та спеціальні.

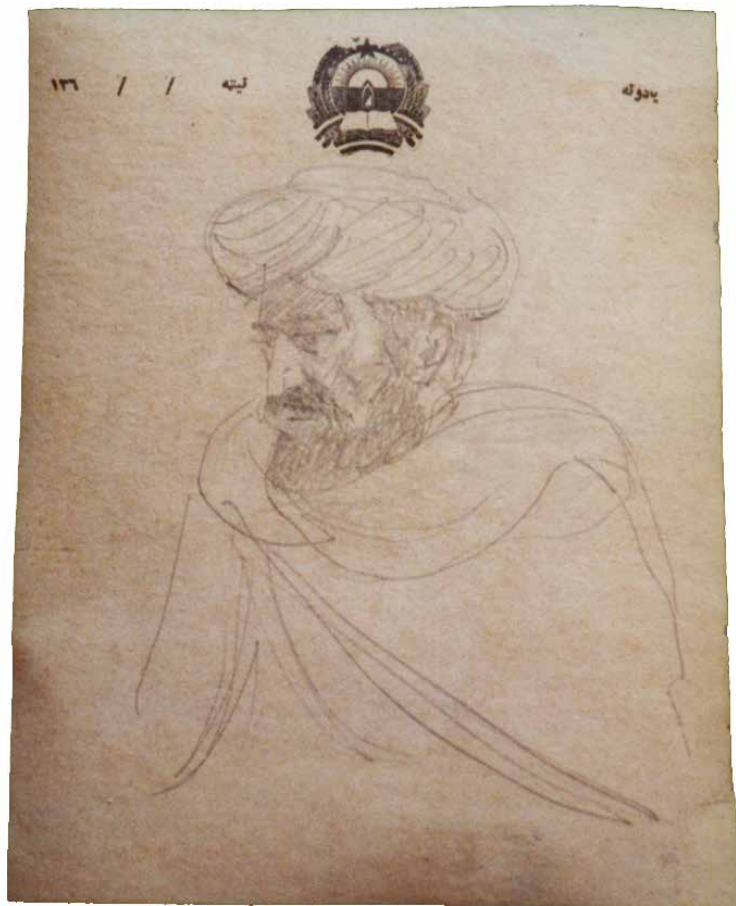
Фронтіві листи, рукописні листівки, записки, вкладні листки в солдатських медальйонах доволі часто були написані копіювальним олівцем. Штрихи простих графітних і графітних копіювальних олівців зовні схожі між собою, однак легко розрізняються під час зволоження водою. Штрихи графітного олівця залишаються без змін, а копіювального – приймають колір органічного барвника, що міститься в них. Штрихи кольорових копіювальних олівців і звичайних кольорових олівців зовні також схожі між собою. Відрізняються вони тим, що барвник перших розчиняється в нанесеній на штрих краплі води, а «барвник» (пігмент) других – ні. Найбільшу світло- і хімічну стійкість мають тексти, виконані чорнографітовими олівцями (через високу хімічну стабільність графіту). Однак зчеплення графітної маси з папером доволі слабке, вона погано утримується на поверхні паперу, це призводить до малої стійкості таких текстів, а також стирання та осипання.

Як приклад розглянемо реставрацію малюнка В.П. Куценка «Полонений душман». Роботу виконано олівцем, на малюнку помітні значні затікання і сліди чорнила на лицевому боці. Після обробки жовтих розводів розчинами 5% трилону і 10% розчину аміаку експонат був промитий дистильованою водою та відпресований.

Робота з документальними пам'ятками часів війни потребує в кожному окремому випадку індивідуального підходу під час проведення реставрації, змушує фахівців розробляти нові, більш сучасні й досконалі методи реставрації, а також перебувати в постійному пошуку.

Джерела та література:

1. *Реставрация произведений графики: Методические рекомендации / Сост. Метлицкая Л.Л., Костикова Е.А. – М.: ВХНРЦ им. И.Э. Грабаря, 1995. – 183 с.*
2. *Швайкова Д.М. Судебная химия М.: Государственное издательство медицинской литературы, 1959. – 408 с.*
3. *Материалы и техника византийской рукописной книги (по реставрационной документации ГосНИИР) / Мокрецова И.П., Наумова М.М., Киреева В.Н., Добрынина Э.Н., Фонкич Б.Л. – М.: Индрик, 2003. – 320 с.: [48] л.: ил.*
4. *Моисеева Т.Ф. Криминалистическое исследование веществ, материалов и изделий из них: Курс лекций. – М.: Издательство «Щит-М», 2005. – 208 с.*
5. *VI Грабаревские чтения: Международная научная конференция, 16 – 17 октября 2003 г. М.: Сканрус, 2005. – 232 с.: ил.*

© **Ирина РУДЕНКО**

ХРАНЕНИЕ И ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ РЕСТАВРАЦИИ МУЗЕЙНЫХ ПРЕДМЕТОВ

Рассматриваются основные принципы реставрации документов в научно-реставрационном отделе Национального музея истории Украины во Второй мировой войне. Представлено несколько сложных примеров реставрации документов сотрудниками музея.

Ключевые слова: документ, реставрация, сохранность, основные принципы реставрации документов, климато-температурный режим, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне.

© **Iryna RUDENKO**

PRESERVATION AND RESTORATION OF MUSEUM EXHIBITS

Showed the basic principles of restoration of documents in the restoration department of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Presents several examples of complex restoration of museum staff document.

Preservation of documentary heritage of the past – is the national importance and a sign of civilization, so to museums and archives is a complex problem – the array preserve a variety of cultural and historical heritage created by mankind.

Collection of the National Museum of History of Ukraine in the Second World War of about 470 thousand museum objects are an integral part of the State Museum Fund of Ukraine.

A special place in the museum collection exhibits occupy on paper, of which the museum has about 210 thousand units.

Special attention is paid to the preservation of documentary museum attractions. Addressing these issues is complex, combining the efforts of specialists from different professions.

Key words: document, restoration, preservation, basic principles of restoration of document, climatic temperature, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

© Віталій ГЕДЗ

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ СИМПОЗИУМ «БАБИН ЯР: ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ»

(26 – 27 вересня 2016 р.,
Український дім,
м. Київ, вул. Хрещатик, 2)

У пам'ятні дні жертв Бабиного Яру в Києві в Українському домі відбувся Міжнародний науковий симпозиум «Бабин Яр: вшанування пам'яті», організований «Українсько-єврейською зустріччю» у співпраці з Організаційним комітетом із підготовки та проведення заходів у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру (під патронатом Президента України) та Всесвітнім єврейським конгресом. У роботі заходу взяли участь науковці з України, Німеччини, Ізраїлю, США, Польщі, Канади, Нідерландів та інших країн. На форумі обговорювалися такі теми: «Бабин Яр і Голокост: спогад про майбутнє», «Голокост у контексті міжнародного права та академічних досліджень», «Бабин Яр: символ Голокосту та інших трагедій», «Бабин Яр: парадигми пам'яті», «Літературні репрезентації Бабиного Яру», «Бабин Яр у кіно, музиці та образотворчому мистецтві» тощо. Також на симпозиумі презентовано колективну монографію «Бабин Яр: історія і пам'ять» (вид-во «Дух і Літера»).

Наукові співробітники Національного музею історії України у Другій світовій війні активно долучилися до роботи форуму. Упродовж усього часу роботи симпозиуму експонувався виїзний виставковий проект «Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій в Україні», створений на основі фондової колекції Меморіального комплексу із залученням архівно-вдокументованого наративу з архівних установ. Листівки, газети, документи, персональні комплекси жертв геноциду лягли в основу документально-експозиційного полотна.

Надзвичайний інтерес викликали у відвідувачів представлені нотатки зі щоденників киянок Ірини Хорошунової та Ніни Герасимової, сповіщення про загибель євреїв із Києва, які воювали на фронті, документальний пласт, що розповідає про приховування трагічної пам'яті Бабиного Яру в 1940 – 1970-х рр.

За час функціонування експозиції з нею ознайомилися десятки відомих учених, серед яких професори Павло-Роберт Магочій, Тимоті Снайдер, Гвідо Гаусман, Карел Беркгоф та багато інших.

27 вересня в рамках роботи панельної дискусії «Бабин Яр в его-документах» із доповіддю «Трагедія Бабиного Яру в его-документах із фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні» виступив професор Олександр Лисенко. Посилаючись на музейні матеріали, учений звернув увагу на різні трагічні моменти з історії Бабиного Яру та Києва періоду гітлерівської окупації. Доповідь супроводжувалася фотопрезентацією, яку створили наукові співробітники музею.

29 вересня в ході презентації «Інтерпретація історії України в Національному музеї історії України у Другій світовій війні» для учасників молодіжної програми модераторами виступили наукові співробітники музею Дмитро Гайнетдінов (робоча мова українська) та Олександр Пастернак (робоча мова англійська).

Участь у міжнародному науковому симпозіумі стала для науковців музею гарним імпульсом для подальших досліджень та нових експозицій.

© *Віталій ГОРОБЕЦЬ*

**ВИСТАВКОВИЙ ПРОЕКТ «СМЕРТЕЛЬНИЙ ШЛЯХ»
(Національний музей історії України у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс, м. Київ, вул. Лаврська, 27)**

26 вересня 2016 р. у головній експозиції Національного музею історії України у Другій світовій війні відбулося відкриття виставки «Смертельний шлях», приуроченої до 75-ї річниці вшанування пам'яті жертв розстрілів у Бабиному Яру.

Виставка створена на базі матеріалів фондової колекції Меморіального комплексу із залученням документів Галузевого державного архіву СБУ, Державного архіву Київської області, Історико-меморіального музею «Героїзм і Голокост», Національного центру народної культури «Музей Івана Гончара», книжкових фондів та за підтримки Українського центру вивчення історії Голокосту. Вона демонструє масштаби нацистського геноциду євреїв та ромів Європи, зокрема й України, спроби приховати сліди злодіянь. Усього на виставці представлено понад 500 музейних предметів.

Документально-реліквійний масив, сконцентрований на виставково-експозиційному просторі, згрупований у три розділи: «Коли руйнується світ», «Розстріляний звук» і «Смерть крокує землею». Перші два – в увідному залі, вони названі за однойменними мистецькими творами художників Володимира Мельниченка і Ади Рибачук. На символічному шляху скорботи – речі розстріляних, а також типові предмети, які могли б бути у приречених: мольберти, швейні машинки, заготовки для взуття, одяг, інструменти – усе, що могло знадобитися для майбутнього життя в Палестині, у що вірили жертви.

Завмер розстріляний звук скрипки, зойком вирвався дитячий плач, застогнав камінь. Євреї не кладуть квіти на могилу, вони приносять камінець. На початку експозиції встановлено куб камінчиків, уся дорога печалі – у камінцях. У єврейській інтерпретації камінь символізує вічність. Кажуть, що хоча камінь і мовчить, він може розповісти дуже багато. У художньому образі смертельного шляху використана справжня бруківка з вулиці Мельникова, якою ішли євреї на смерть до Бабиного Яру. Камінь плаче, шепоче до глядача, застерігає: «Свідок знає, що для мертвих уже занадто пізно... Але ще не занадто пізно для сьогодніш-

ніх дітей – наших і ваших. Це заради них ми свідчимо. Це заради них ми зобов'язані засудити антисемітизм, расизм, релігійну або етнічну ненависть... Минуле в сьогодні, але майбутнє все ще перебуває в наших руках». Ці слова розміщені по всьому залу й належать Елі Візелю, лауреату Нобелівської премії з літератури, колишньому в'язню Аушвіцу, у якому загинули всі члени його родини.

Простір реліквійно-художніх композицій увідного залу обрамлений в акцентні тексти, авторами яких були свідки та жертви Голокосту, митці, що увіковічили пам'ять про безвинно загиблих. Це уривки з пісень, романів, спогадів, щоденників. Цитовані пісні Гірша Гліка, Мордехая Гебіртіга, а також поезія Аврома Суцкевера подані мовою оригіналу (ідиш).

Назви вулиць, як покажчики до пекла, назавжди затаврувалися в пам'яті киян. Трагедію не можна забути. Ще в 1945 р. владні структури заговорили про пам'ять. А в 1965 р. навіть проводився конкурс на кращий проект пам'ятника в Бабиному Яру. Участь у конкурсі брали автори гобелена «Коли руйнується світ» Ада Рибачук і Володимир Мельниченко. Тут представлені їхні ескізні проекти. Свій проект у 1965 р. пропонував і Зіновій Толкачов. Частина його робіт присвячена Голокосту, незліченним ярам.

Другий розділ «Розстріляний звук» має ідентичну з художнім панно назву. У центрі композиції – піаніно. Цей музичний інструмент свого часу належав 32-літній киянці Єлизаветі Бріскман-Репніній, на яку чекав жахливий життєвий фінал у Бабиному Яру у вересні 1941 р. У день відкриття виставки музичний інструмент «оживив» молодий піаніст Даніель Штейн – онук Рувима Штейна, одного з 29 киян, які дивом урятувалися в Бабиному Яру.

Документальним підтвердженням теми є фотозбільшення «Київ в окупації» і «Бабин Яр».

«Смерть крокує землею» – це назва документального розділу виставки, який акцентує суть «єврейського питання» в нацистській ідеології та розкриває механізм його вирішення. Листівки, газети, документи, фотографії, персональні комплекси жертв геноциду лягли в основу документального експозиційного полотна.

Документальну частину зосереджено в окремому виставковому залі. Це німий зал. Простір тут насичений символами, ненав'язливими, але досить промовистими: від живих лілій, як символу чистоти людських помислів, до порожніх стільців, огорнених чорним серпанковим смутком, на які вже ніколи не сядуть люди, котрі, ніби дерев'яні колоди або витратний матеріал, пішли в горнило тоталітарної ідеології.

З початком німецько-радянської війни єврейське населення, опинившись на окупованій території, спершу обмежувалося в територіальних правах, а згодом знищувалося. Так було на Волині, Поліссі, Галичині, Наддніпрянській Україні, в Криму. Представлені оригінальні оголошення, накази, розпорядження, що були інструментом оповіщення населення про ті чи інші рішення нових властей, свідчать, що єврейські громади були повністю витіснені з міського простору. Перше

масове знищення євреїв на території України відбулося в Кам'янці-Подільському, де впродовж трьох серпневих днів знищено понад 23 тис. євреїв. Листи розстріляних – в експозиції.

Більшість населення ромів нацисти переслідували або знищували на расистських підставах. Первинних джерел про голокост ромів бракує. Досить часто виконавці злочинів навіть не завдавали собі клопоту відзвітувати про винищення ромів. Усе ж наявні документи свідчать, що роми, так само як і євреї, піддавалися політиці сегрегації, а потім фізичному знищенню. Це також знайшло документальне підтвердження на експозитарних площах виставки, де вперше експонуються оригінальні матеріали ромської родини Сандуленків-Старцевих.

Через два дні після вступу німецьких військ у столицю України Київ сколихнули перші вибухи. Наступні потужні вибухи й пожежі тривали в центрі міста від 24 до 29 вересня 1941 р. Окупаційна влада використала пожежі на Хрещатику як привід для втілення власних планів винищення місцевого населення.

Серед загиблих у Бабиному Яру були діти, старі люди, жінки, інваліди. Усміхненим на пожовтілих світлинах дітям із вулиці Ярославської та Хрещатика сьогодні виповнилося б понад 80 років. Пішли у безвість Лазар Брагінський, Яків Константинов, Євгенія Бремер, які долучилися до підпільної роботи. Не зустріла свого сина Абрама з фронту Сара Езріль. Небагатьом пощастило вижити. Про те, що відбувалося в місті під час підготовки до злочину та у дні розстрілу, розповідають сторінки щоденника киянки Ірини Хорошунової.

Як антагоністи у своєму моральному виборі постають музейні комплекси осіб, які вступили у колаборацію з нацистами, а також тих, хто, усупереч існуванню побутового антисемітизму, культури доносів та майже повну гарантію смертної кари за переховування євреїв, рятували або намагалися врятувати євреїв. Тема Праведників розкрита через історію родин Глаголевих, Борейків, Ніни Герасимової.

Життєві траєкторії Діни Пронічевої, Володимира Давидова, Семена Берлянта й невідомої жінки з портрета Зінаїди Волковинської, які урятувалися з Бабиного Яру, нікого не залишать байдужим.

Бабин Яр – це також українська рана, яка болить і дотепер. Багатонаціональні жертви київської трагедії доповнюють українські долі: 12-літня школярка Людмила Прилипко, яку вбили в один день разом із матір'ю, офіцер Пінської військової флотилії Василь Светлов, підпільник Микола Наливайко та хірург-онколог Олексій Лазуренко.

За намір відновити незалежну й соборну Українську державу понад 600 українців – членів ОУН (м) віддали життя. Серед них – Костянтин Гупало, Григорій Перевертун, Володимир Багазій.

У питаннях історії йдеться про «правду», тоді як у питаннях пам'яті йдеться про «вірність» – про те, що слід пам'ятати, що можна забути, а що можна пробачити. З настанням незалежності керівництво Української держави попросило вибачення за злочини, скоєні окремими українцями в роки Голокосту.

Так зробив і Президент України Петро Порошенко перед обличчям дітей та онуків жертв Голокосту, людей, які пережили цю страшну трагедію єврейського народу, перед усіма громадянами держави Ізраїль, виступаючи в залі засідань Кнесету в Єрусалимі. Він наголосив, що українців та євреїв зближують пережиті нашими народами небачені трагедії: Голокост, Голодомор, сталінські репресії та Друга світова війна, денаціоналізація та лінгвоцид у Радянському Союзі.

У ці пам'ятні вересневі дні ніхто не ділив жертв за національною ознакою. Виставка «Смертельний шлях» на ґрунті спільної пам'яті про трагедію в Бабинному Яру має на меті консолідувати людей різних націй, мов і віросповідань навколо основоположних цінностей – свободи, незалежності, демократії, прав людини, за які боролися наші предки.

© *Володимир РУГАЛЬ*

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«СОЦІАЛЬНІ КАТАСТРОФИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ
XX СТОЛІТТЯ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ:
ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ, ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ»**

(18 – 20 жовтня 2016 р.,

**Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, вул. Володимирська, 60)**

Наукова конференція була організована Національним музеєм історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інститутом демографічних та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Інститутом історії України НАН України, Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, Українським інститутом національної пам'яті за сприяння Фонду «Відродження».

Урочисте відкриття форуму відбулося 18 жовтня 2016 р. в стінах історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Із привітальним словом до учасників конференції звернулися співorganizатори, зокрема: доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка І.К. Патриляк; доктор біологічних наук, професор, проректор з наукової роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка В.С. Мартинюк; доктор історичних наук, академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України В.А. Смолій; доктор економічних наук, академік НАН України, директор Інституту демографічних та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України Е.М. Лібанова; в.о. генерального директора Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс І.П. Ковальчук; кандидат історичних наук, голова Українського інституту національної пам'яті В.М. В'ятрович.

Конференція відбувалася за двома магістральними напрямками: Голодомор та світові війни. Упродовж трьох днів проведено дев'ять сесій, на яких виголошено доповіді та проведено їхнє обговорення.

У заході взяли участь відомі дослідники з України та зарубіжжя, зокрема: із США – Г. Куромія, О. Воловин; з Німеччини – Г. Гаусман, Й. Море; з Австралії – С. Віткрофт, Ф. Славески; з Латвії – Е. Єкабсонс та з Литви – Й. Вайчаноніс.

18 жовтня 2016 р. проведено чотири сесії, присвячені втратам України під час Голодомору. У цьому дискурсі обговорювалося питання підрахунку людських втрат України під час Голодомору. Зокрема, виникла дискусія між демографами та істориками щодо встановлення кількості жертв. Демографи навели низку формул підрахунку втрат й акцентували увагу на переписах населення 1929 р. та 1935 р. За їхніми підрахунками, втрати становлять від 4,5 до 6 млн осіб. На думку істориків, втрати України перевищують 10 млн осіб. Резюмував дебати О. Воловин: «Потрібно історикам і демографам спільно виробити методикку підрахунку жертв Голодомору».

19 жовтня 2016 р. відбулося чотири сесії з питань демографічних втрат у період революцій, Першої та Другої світових війн.

Втратам України у Другій світовій війні приурочено три сесії, зокрема під час шостого дискурсу розглядалися питання демографічних процесів під час Другої світової війни в Україні, по завершенні якого В. Гриневич презентував книгу «Бабин Яр. Історія і пам'ять».

Сьома сесія була присвячена особливостям наукового аналізу людських втрат у період Другої світової війни. У ході роботи сесії О. Заброшко (молодший науковий співробітник Музею-меморіалу «Тюрма на Лонцького» у м. Львів) озвучив тези про масові розстріли спецслужбами СРСР у червні – липні 1941 р. у Західній Україні, у яких наголосив, що під час цих розстрілів знищено еліту Західної України. У роботі цієї панелі взяла участь кандидат історичних наук, заступник генерального директора з питань розвитку та комунікації Національного музею історії України у Другій світовій війни Л.В. Рибченко, яка виголошила доповідь «Національний мартилолог загиблих як джерело військових втрат України у німецько-радянській війні». Дослідниця ознайомила присутніх із наявними джерелами із втрат воїнів-українців, розповіла про методи підрахунку втрат, запроваджених у Музеї. Зокрема, повідомила, що відповідно до проведеної роботи вдалося зібрати в єдине зібрання найбільший фонд загиблих на теренах України. З доповіддю про втрати учасників українського самостійницького і радянського рухів Опору виступив доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України О.Є. Лисенко, який звернув увагу на складність розв'язання цього питання.

Восьма сесія «Нові комплекси джерел для вивчення демографічних наслідків демографічних катастроф» була завершальною в ході другого дня конференції. На цьому засіданні з доповіддю «Документальний фонд загиблих Вінниччини в Національному музеї історії України у Другій світовій війні» виступив кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні В.П. Ругаль. Науковець детально окреслив усі наявні в Музеї джерела з означеної теми та етапи формування цього фонду, зробив наголос на важливості зібрання єдиного фонду загиблих, на основі якого можна встановити найточнішу цифру загиблих воїнів-українців у Другій світовій війні.

Завершила роботу цієї панелі доповідь старшого наукового співробітника Національного музею історії України у Другій світовій війні Т.О. Пшеничної «Вбиті та не враховані... (на підставі запитів про пошук загиблих воїнів Другої світової війни)», котра ознайомила присутніх із важливістю єдиного фонду загиблих, на основі якого співробітники Музею проводять пошуки загиблих і встановлюють імена та місця загибелі невідомих.

На завершальному етапі конференції, 20 жовтня 2016 р., відбулася остання, дев'ята, сесія на тему: «Примусові депортації і переселення: проблема вивчення, осмислення», на якій було обговорено найвразливіші питання депортацій народів, що проживали на теренах сучасної України. По закінченні цієї сесії проведено підсумковий круглий стіл. Учасникам конференції також запропонували ознайомитися з головною експозицією Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.

© *Володимир СІМПЕРОВИЧ*

**НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ГЕНОЦИД РОМІВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ: ВИВЧЕННЯ, ВИКЛАДАННЯ, КОМЕМОРАЦІЯ»
(4 жовтня 2016 р.,
Національний музей історії України у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс, м. Київ, вул. Лаврська, 27)**

4 жовтня 2016 р. у Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс відбулася науково-практична конференція «Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація». Співorganizаторами заходу виступили: Український центр вивчення історії Голокосту, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Український інститут національної пам'яті та Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Проведення конференції стало можливим за підтримки Міжнародного фонду «Відродження», Фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» й Всеукраїнської спілки громадських організацій «Конгрес ромів України».

У роботі науково-практичного форуму взяли участь понад 50 вчених-істориків, музейників та вчителів, громадських діячів і дослідників-початківців з України, Нідерландів та Молдови.

Конференція проходила у форматі одного пленарного засідання, трьох послідовних сесій та підсумкового круглого столу. Також учасники конференційного зібрання ознайомилися з музейною виставкою «Смертельний шлях», підготовленою до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру (Див. інформаційне повідомлення Віталія Горобця. – Авт.).

Під час пленарної сесії з вітальними промовами виступили: кандидат історичних наук, директор Українського центру вивчення історії Голокосту Анатолій Подольський, кандидат історичних наук, голова Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович, доктор філософських наук, директор Міжнародного фонду «Відродження» Євген Бистрицький, доктор історичних наук, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України Георгій Папакін, заслужений працівник культури, в.о. генерального директора Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс Іван Ковальчук, прези-

дент Конгресу ромів України Петро Григориченко та головний керівник програм Фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» Ельке Браун. Вони акцентували важливість конференції, потребу подальших наукових досліджень, пам'яттєво-джерельного студіювання, освітніх та комемораційних практик. Зокрема, Іван Ковальчук зауважив: «Упродовж багатьох десятиліть історія геноциду ромів залишалася на маргінесах історичної науки та пам'яттєвих студій. Лише останнім часом почали з'являтися ґрунтовні наукові розвідки та музейні наративи, публікуватися документи й матеріали. Аспектно геноцид ромів зафіксований й у головній експозиції Національного музею історії України у Другій світовій війні. Більш акцентно ця проблема окреслюється на виставці «Смертельний шлях», приуроченій 75-й річниці трагедії Бабиного Яру... Варто відзначити, що ставити крапку в музейних інтерпретаціях та комплектуванні теми ще зарано. Дослідницько-пошукова робота в цьому напрямі триватиме й надалі».

Опісля всіх вітальних промов із вступною доповіддю «Геноцид ромів України: стан вивченості проблематики та її відображення в суспільному просторі» виступив кандидат історичних наук, науковий співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту Михайло Тяглий. У своєму виступі вчений ґрунтовно розглянув історіографічну ситуацію, пов'язану з вивченістю подієво-фактуальної мозаїки переслідувань та вбивств ромів під час Другої світової війни; виокремив характерні парадигми історичної політики, пам'яті та комеморування геноциду ромів України.

Перша пленарна сесія мала назву «Німецька та румунська політика щодо ромів: історико-дослідницькі аспекти». Модерувала її кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України Тетяна Пастушенко.

Учасники першого сесійного засідання прослухали доповіді про історіографічно-джерельний контент проблеми геноциду ромів України, характерні реалії щоденного буття ромів у міжвоєнній радянській Україні, особливості ставлення до ромів німецької та румунської окупаційної влади. Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України Наталія Зіневич у доповіді «Нацистський геноцид ромів у спогадах ромських жінок України: джерелознавчий потенціал усних наративів» докладно проаналізувала наявну та потенційну джерельну базу проблеми, особливості різних типів жіночих спогадів та експлікацію особистої / колективної пам'яті в них. Не менш цікавим був виступ доктора політології, завідувача секції Інституту культурної спадщини Академії наук Республіки Молдова Іона Думініки на тему: «Фрагментарна дитяча пам'ять» у спогадах літніх свідків про насильницьку депортацію бессарабських ромів у Трансністрію (1942 – 1944 рр.)». Дослідницьке інтерпретування та висновкування доповідача значно підсилила інтерактивна презентація сучасних польових даних, зібраних у «останніх свідків» та в архівних матеріалах. Надзвичайно ґрунтовною стала підсумкова доповідь диспутанта – доктора історичних наук,

професора, завідувача відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України Олександра Лисенка, котрий доволі рельєфно схарактеризував дослідницьку площину, досягнення та упущення історіографії проблеми, окреслив актуалії подальших наукових вислідів.

Другою на конференції була проведена панель на тему: «Геноцид ромів України в освітньому просторі: формальні та неформальні освітні практики та їхня ефективність». Її модератором був історик, експерт у сфері освіти з прав людини, толерантності та історії Голокосту Олександр Войтенко.

Доповіді цієї сесії презентували розмаїття підходів та комунікативних стратегій, які використовуються в освітньому просторі. Крім вичерпних виступів директора освітнього центру «Простір толерантності» Анни Ленчовської («Відеосвідчення Фонд Шоа університету Південної Каліфорнії як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941 – 1944 рр.»), експерта-аналітика Центру громадянської освіти «Альменда» Олега Охредька («Використання відеосвідчень у викладанні історії ромів у школі») та інших, виступили вчителі історії та суспільних дисциплін із різних регіонів України – учасники різноманітних зреалізованих освітніх проєктів, а також диспутант Михайло Тяглий.

Третя сесія мала назву «Геноцид ромів в історичній пам'яті спільноти, суспільства та держави». Відбулася вона під модеруванням Наталії Зіневич. Із глибокими та вичерпними доповідями виступили кандидат історичних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету Петро Долганов («Commemoration (відзначення / святкування / поминання): офіційний дискурс вшанування пам'яті жертв геноциду ромів: зміст та напрями діяльності»), керівник Ромської програмної ініціативи Міжнародного фонду «Відродження» Ольга Жмурко («Ініціативи Міжнародного фонду «Відродження» з підтримки заходів з увічнення пам'яті жертв геноциду ромів: зміст та напрями діяльності») та інші. З цікавою доповіддю виступила головний зберігач фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс Оксана Янковенко («Геноцид ромів: фондово-джерельний контент та особливості експозиційної презентації»), яка в музейно-комунікаційному та джерелознавчому ракурсі схарактеризувала особливості репрезентації геноциду ромів у головній експозиції Музею, його фондовому зібранні та експозитарних нішах виставкового проєкту «Смертельний шлях». Резюмував результати цієї сесії диспутант – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету, директор Центру студій політики пам'яті та публічної історії «Мнемоніка» Максим Гон.

Після завершення конференційних панелей було проведено круглий стіл на тему: «Сучасне сприйняття трагедії ромів України в роки Другої світової війни. Роль держави та громадянського суспільства у вивченні та увічненні пам'яті загиблих у роки геноциду». На засіданні круглого столу було висновковано підсумки конференції, напрацьовано проєкт її резолюції. Зокрема, у проєкті резолюції

науково-практичної конференції «Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація» державним органам України були акцентовані такі пропозиції:

- перейменувати «Міжнародний день голокосту ромів» на «Міжнародний день пам'яті жертв геноциду ромів»;

- сприяти вступу України до Міжнародного альянсу у справі збереження пам'яті про історію Голокосту (INRA);

- створити реальну можливість для вивчення проблеми освітніми, науковими та музейними інституціями та ін.

Комунікаційні платформи на кшталт цієї конференції є надзвичайно цінними, значимими та актуальними подіями як у науковому, так і в освітньо-комунікативному просторі. Проведений науково-практичний форум надасть нових імпульсів у дослідженні, викладанні та комеморації геноциду ромів і стане дієвою платформою для фахових дискусій та освітньо-комунікативних практик у майбутньому.

© *Наталія ФІЛАТОВА*

**НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ВІЙНА І ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ ЯК ІНСТРУМЕНТ
ГЕОПОЛІТИКИ І СОЦІАЛЬНОЇ ІНЖЕНЕРІЇ:
ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА І СУЧАСНІСТЬ»**

**(7 жовтня 2016 р.,
Інститут історії України НАН України,
м. Київ, вул. Грушевського, 4)**

7 жовтня 2016 р. в Інституті історії України НАН України відбулася наукова конференція «Війна і збройний конфлікт як інструмент геополітики і соціальної інженерії: історична ретроспектива і сучасність». Її співorganizаторами стали Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Інститут історії України НАН України, Житомирський державний університет імені Івана Франка та Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.

З вітальним словом до учасників конференції звернувся директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України В.А. Смолій.

На конференції працювало п'ять секцій, зокрема: «Теоретичний та історіографічний вимір феномену війни»; «Політичні, дипломатичні і правові аспекти війни та збройних конфліктів»; «Соціокультурний, ментальний та гуманітарний зріз війни»; «Досвід світової воєнної науки та гібридна війна Росії проти України»; «Пам'яттеві моделі і політика комеморації».

На перших двох панелях із доповідями виступили відомі учені: д.і.н. Олександр Лисенко (Інститут історії України НАН України) «Феноменологія війни: природа і цивілізаційно-гуманітарний вимір; д.і.н. Тамара Вронська (Військово-дипломатична академія імені Євгена Березняка) «Інститут воєнного стану в історичній ретроспективі»; д.і.н. Галина Стародубець (Житомирський державний університет імені Івана Франка) «Партійна номенклатура як суб'єкт антиповстанської боротьби на західноукраїнських землях у 1944 – 1946 рр.», а також молоді науковці: к.і.н. Олександр Скрябін (Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського) «Фактори виникнення, ходу та результатів воєн та збройних конфліктів», к.і.н. Олександр Пагіря «Методи «гібридної війни» під час розчленування Чехословаччини у 1938 – 1939 рр.».

На третій – п'ятій панелях цікавими з теми Другої світової війни були виступи д.і.н. Олександра Потильчака (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова) «Військовополонені в концепції тотальної війни: від гуманітарної проблеми до політико-ідеологічного чинника (компаративний погляд на окремі «національні» політики полону)»; к.і.н. Марини Баришполець (Лободи) (Інститут історії України НАН України) «Примусова праця як засіб воєнної економіки у роки Другої світової війни»; к.і.н. Ігоря Ветрова (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова) «Український сегмент ВПК: стратегія відродження і розвитку у 1943 – 1945 рр.»; к.і.н. Світлани Павловської (Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського) «Способи та форми впливу на населення окупованих територій України за досвідом роботи ідеологічних органів РСЧА у Другій світовій війні»; к.т.н. Олександра Челобітченка (Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського) «Політика комеморації воєнної історії в сучасних Польщі, Білорусі, США та Україні»; к.і.н. Тетяни Пастушенко (Інститут історії України НАН України) «Мілітарна складова політики пам'яті про Другу світову війну в Україні».

НАШІ АВТОРИ

Гедз Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-експозиційного відділу соціогуманітарних складників війни. Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Гончарова Наталія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Ізмаїл)

Горобець Віталій Леонідович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу соціогуманітарних складників війни. Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Губань Радим Васильович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Михайлюк Марина Володимирівна – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ)

Ругаль Володимир Петрович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Руденко Ірина Іванівна – завідувач науково-реставраційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Сімперович Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, вчений секретар Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Скрипниченко Юрій Федорович – учитель історії, здобувач кафедри Історія України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди (м. Харків)

Ухач Василь Зіновійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету (м. Тернопіль)

Філатова Наталія Станіславівна – заслужений працівник культури України, завідувач науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Фоміна Віра Петрівна – заслужений працівник культури України, завідувач науково-методичного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Шляхтич Роман Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» (м. Кривий Ріг)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),

С.В. Нікітіна (верстка), А.Ф. Малород (комп'ютерний набір)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 3 (13) /
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії
України НАН України. – К., 2016. – 118 с.**